

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 3

1935

NELJATEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TREIBERG

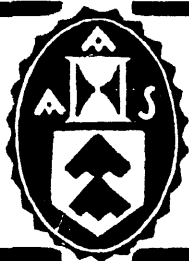
SISU:

	Lk.
Michel Jordan. A. Korhonen	97
Teoorjuse-aja põhiprobleemidest. J. Vasar	118
Seadus Eesti arhiivinduse kohta. O. Liiv	135
Varia	139

AJALOOLINE AJAKIRI

1935

N° 3

III VEERAND

TARTU

Michel Jordan.

Aastal 1601 Baltimail toimetatud rootsi maarevisjonist säilinud märkmed on ajalouurimisele niivõrd suure tähtsusega, et pole üleliigne selgitada nende sünni põhjustavaid asjaolusid võimalikult igakülgsest. Kõigepealt peaks kahtlemata selgeks tegema, kes oli revisjoni teostaja, sest ilma selleta oleks revisjonist säilinud ürikute kritiseerimine raske ja kindluseta.

Seni tarvitatud allikate põhjal pole võimalik olnud seda tõeks teha. Kui Th. Schieman n. a. 1882 avaldas mainitud maarevisjoni märkmete üldjoonelisema variandi nimega „Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands“, mille ta Tartu Ülikooli raamatukogust oli leidnud, ei võinud ta selle dokumendi koostaja kohta öelda, muud kui ainult seda, mis selgus ürikus tarvitatud keelest: nimelt, et revident tarvitas segamini üla- ja alasaksa keelt, kuid valdas ka rootsi ja eesti keelt. Ka käesoleva kirjutise autor, kes esimest korda a. 1917 sama revisjoni märkmete põhjalikuma variandi Liivimaaga piirduvat osa tarvitas, ei võinud oma a. 1926 „Ajaloolises Ajakirjas“ avaldatud uurimuses selgeks teha revidendi isikut ja nime. Revisjoniraamatute mõlemad variandid üheskoos tarvitatult aitasid küll selgitada mõningaid revisjoni sünni ja toimepaneku, samuti revisjoniraamatute koostamise kohta käivaid üksikasju, kuid revidendi isiku suhtes pidi küsimus lahtiseks jääma ja tuli leppida vaid mõningate oletustega¹⁾. Viimaks on seda küsimust arutanud

¹⁾ Sellisena oli ette toodud arvamus, nagu oleks revisjoni toimepanija olnud keegi Joen Mårtenson, keda Keila mõisa ja lääni kuuluva Halver Olsoni arves mainitakse: „Joen Mårtenson Förhörde i Refle In Febr. a^o 1601.“ Sellest oletusest peab aga siiski loobuma. On tõenäone, et käesolev isik oli Eestimaa asehalduri sekretär või kamreer, kes Keila foortil arvete koostamisel abiks oli.

Arvedš Švābe, avaldades a. 1933 Lāti Ūlikooli Acta-seerias põhjalikumast revisjoniraamatust Lāti ala käsitleva osa. Allikpublikatsioon on korralikult teostatud, ja tuleb ainult kahetseda, et Eesti ala käsitlevaid osi pole võimalik olnud avaldada. Allikpublikatsiooni eessõnas käsitleb Švābe ka revisjoni toimetamisega ühenduses olevaid küsimusi. Asjaliselt võttes on tal aga võrdlemisi vähe uut ja omapärast öelda²⁾. Ka revidendi isiku kohta pole tal midagi uut ette tuua. See küsimus polegi kergesti lahendatav, kui uurimistööle asuda vaid sihiga selgitada 1601. a. revisjoni. Tähtsamaid lisateateid andvad allikad on nii lāiali pillatud ja nii ootamatuis arhiivkogudes,

²⁾ Vaatamata sellele toob Švābe siiski minu poolt „Ajaloolises Ajakirjas a. 1926. esitatud vaatekohtade üle vastuväiteid, millede tarvilikkusest ja asjalikkusest võib olla eriarvamusel. Neist vastuväidetest tahaksin tühistada järgmised.

Rootsi Riigiarhiivis alalhoitava revisjoniraamatu etteotsa on hiljemini köidetud Tartu piirkonna poola „register“, mida mööda minnes mainisin olevat pärit 1581. aastast (A. A. 1926, lk. 2). See aastaarv osutub trüki-veaks käsikirjas leiduva 1589 asemel. Ka registris eneses mainitakse viimast aastaarvu ja on ilmne, et register ise peaks piirinema pea samast ajast. Koguni rippumata sellest trükiveast väidab Švābe, et registrit pole mingil tingimusel võidud koostada enne 1590. aastat, sest selles kõneldavat Poola *wybraniec*-sõduritest, kes organiseeritud alles Varssavis a. 1590 seimi otsuse põhjal (Švābe lk. 341). Mainitud väide ei vasta tõele. See sõjaväe liik, „piechota wybraniecka“ asutati juba seimi otsusega a. 1578 (võrdle Konstanty Górski, *Historja piechoty polskiej*. Kraków 1893, lk. 23—30 ja Stanisław Kutrzeba, *Historja ustroju Polski w zaryzie I*. Wydanie siódme. Kraków 1931, lk. 296).

Švābe seletab, ma olevat 1601. a. revisjoni põhjal väitnud, Rootsi raamatupidamismeetod seisvat kõrgemal astmel kui Poola oma, ja lükkab selle väite ümber, võrreldes üksikasjalikult 1599. a. toimetatud Poola revisjoniraamatute süsteemi 1601. a. toimetatud Rootsi revisjoni raamatutega (Švābe, lk. 363—365). Sarnane võrdlemine on täiesti tarbetu, sest ma pole esitanud niisugust väidet, olen vaid öelnud, et Rootsi raamatupidamine üldiselt oli kõrgemal astmel kui Poola oma ja mida enam olen tutvunud kummagi maa ajalooliste allikatega, seda enam olen veendunud oma väite tõepärasuses. Kuid Švābe väide Poola revisjoni kõrgemast niivoost raamatupidamise suhtes Rootsi omaga võrreldes osutub ebatõepäraseks. See asjaolu, et Poola revisjon sisaldas hulga topograafilisi teateid, millised Rootsi omas puudusid, pole mingi tõendus raamatupidamise paremusest. Selle vastu Rootsi revisjonis ilmnev püüd, kokkuarvata eri alade adramaade arvu ja kogutoodangut, teinekord seda isegi rahaks ümber hinnata, on järjekindlam. Ja kui juba kord raamatupidamisest kõnelda, siis on loomulikult need tõsiasiad otsustava tähendusega.

Selle minu väite kohta, et ma mõlemates revisjoniraamatutes järjekorra mainisin olevat süstemaatilise ja mittekronoloogilise, kuulutab Švābe ülimeelselt: „In Bezug auf den lettischen Teil Livlands ist diese Behauptung Korhonens falsch“ (Švābe, lk. 368). Sarnane polemiseerimisviis pole korrektne. Minu kirjutusest peaks küll selgesti välja paistma, et revisjoniraamatute mõningad osad sagedasti üksteisele järgnevad kronoloogilises järjekorras, kuid et revisjoniraamatud tervikuna pole kronoloogiliselt korraldatud.

seepärast oleks nende leidmine ainult haruldane juhus, kui mitte järjekindlalt ei hakkaks läbi otsima kõike tähtsamat Baltimaade XVII sajandi algupoole ajalugu sisaldavat allikmaterjali. Nii hoopis teiste tööde jaoks arhiivainest kogudes, leidis allakirjutanu mõningaid maarevisjoni toimepaneja enda poolt kirjutatud pabereid, mis sisaldavad nii revidendi enese kui ka revisjoni kohta huvitavaid teateid. Nüüd, kus revidendi isik on identifitseeritud ta enese poolt kirjutatud aruannete põhjal, avaneb võimalus täiendada neid teateid muude allikate abil.

Mõned tähtsamad neist ürikutest avaldatakse käesoleva kirjutise lisadena, teisi mainin vaid lühidalt revidendi elulookirjeldusega ühenduses³⁾. Neid allikteateid võib kahtlemata veelgi täiendada. Kui mu sedagi uurimust kohtaks sarnane õnn, et keegi teine ajaloouurija võtaks ta uuesti läbitöötamise alla, võib-olla saavad ehk needki küsimused, millised praegu pean lahtiseks jätma, uue arhiivainese põhjal lõpliku lahenduse.

1.

1601. a. revisjoni toimepaneja — vähemalt Liivimaal — oli Viljandi bürgermeister Michel Jordan.

Rootsi-Soome genealoogilistes käsiraamatutes leidub teateid tema üle napilt, osalt on nad vastuolulised ja isegi ebaõiged. Vanematest käsiraamatutest, milledesse teated on kogutud kriitikata ja ilma arhiiviuurimiseta, on tema kohta käivad andmed üle kantud uutesse käsiraamatutesse, kontrollimata nende lõepärasust ja lisamata endistele uusi teateid, mida oleks võidud saada võrdlemisi kerge vaevaga kirjandusest ja arhiividest⁴⁾.

Ei ole mingit põhjust kahelda selle teate juures, et ta on sündinud Pommeris, kuid väide, et ta aadlisooast põlvneb, ei leia mingit kinnitust ja on ebatõenäone, sest alles ta poeg tõsteti 27. I. 1638. aadliseisusse. Kuna ja millistes olusuhetes ta Baltimaale tuli, pole teada. Tähelepanu väärib ta enese tõendus, et ta oli Pontus de la Gardieilt saanud Livekeni veski autasuks ustavate teenete eest Rootsi riigile. Kuna pole mingit põhjust seda tema tõendust pidada täiesti tuulest võetuks, näib, nagu oleks ta Baltimaale saabunud kõige hiljem 1580-ndate aastate algul. See või veel vähe varasem ajajärk sobib

³⁾ Sel juhul, kui käesolevas kirjutises esinevad üksikasjad on võetud lisana trükitud ürikutest, pole neile eriliselt viidatud.

⁴⁾ Võrdle A. A. von Stiernman, Matrikel öfwer Swea Rikes Ridderskap och Adel. I. Stockholm 1754, lk. 321—322; J. G. Anrep, Svenska adelns ättar taflor. II. Stockholm 1861, lk. 389; O. Wasastjerna, Ättartaflor öfwer den på Finlands Riddarhus introducerade adeln. I. Borgå 1879, lk. 619; Jully Ramsay, Frälseläkten i Finland intill Stora ofreden. Helsingfors 1909, lk. 210; G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartaflor. IV. Stockholm 1928, lk. 46—47.

hästi selle teatega, et ta 1618. a. oli vana mees⁵⁾. Tõsiasi on, et ta kõige hiljem 1584. a. hankis enesele Viljandi linnas maja⁶⁾. Ta abiellus Viljandi bürgermeistri Barthold Grull'i (ka teisendid Grulle, Grolle, Grüll, Groll ja Grüllen esinevad) tütre Annaga. Grulli sugu pärines Westfaalist ja nähtavasti oli ta bürgermeistri-ameti saanud seetõttu, et ta oli abiellunud eelmise bürgermeistri Neuelling Storcki tütre Christinega. Grull suri juba 1582. a. Pärast teda oli bürgermeistriks poolakas Podwadowski ja Jordanit mainitakse ses ametis esimest korda alles 1595. a. Abielu tõi enesega kaasa varandust Jordanile ja vist ka bürgermeistri-ameti, sest sarnane ameti pärandamine oli harilik nähtus, nagu see tema äiaagi suhtes oli olnud⁷⁾. Ükski neist suguvõsadest polnud aadliseisusest, vaatamata sellele, et nad vahest lisasid „von“ oma nime ette.

Jordani majanduslik seisukord oli 1601. a. paiku võrdlemisi hea ja näis üha paremaks arenevat. Poola revisjonis 1599. a. leidub üksikasjalisi teateid tema ja ta naise suguvõsa omandiõiguste kohta Viljandi linnas. Et ta maja, mille juurde kuulus veel viljapuu-aed ja põld, kindlasti tema oma on, selle kohta esitas ta kirjaliku tõenduse, ja nii ei olnud revidentidel midagi selle vastu üles tähendada. Peale selle reserveeris Jordan enesele tuleviku varuks eesõiguse kahe muu krundi kohta, mis olid seekord küll teiste käes. Näib, nagu oleksid revidendid kahelnud selle juures, kuivõrd need nõudmised õigustatud olid. Ühe neljanda maja krundist oli ta teatud osa enese kätte võtnud nii kahtlasel teel, et revisjoniraamatusse on tulnud teha märkus: „nescitur quo iure“⁸⁾. Vaatamata sellele, et kolm Bartholomäus Grolli maja juba mõni aasta tagasi olid teistele müüdüd, figureerib ta poeg Hans von Groll siiski kolme maja omanikuna ja Nemelik Groll reserveeris enesele õiguse ühe maja kohta, seda kas või kohtu

⁵⁾ Soome Riigiarhiiv, nr. 1811.

⁶⁾ Seda võime otsustada nende dokumentide põhjal, mida Jordan 1599. a. esitas Poola revisjonile omandiõiguste tõenduseks. Maja, kus ta seekord elas, olid Stefan Bathory komissarid loovutanud poolakale Jan Wojciechowiczile. Neilt saadud dokumendile lisaks esitas Jordan veel Poola asehaldurilt 1584. a. saadud kinnituskirja ja kuningas Sigismundilt 1590. a. antud kinnituskirja. Ka eelmine dokument on kindlasti Jordani muretsetud, sest endisele omanikule poleks see tarvilik olnud, kuna Stefan Bathory elas 1586. aastani ja uue riigivalitseja troonileastumist, mis oleks põhjustanud uue kinnituskirja hankimise vajaduse, ei olnud vahepeal toimunud. *Źródła dziejowe XXIV, I: Polska XVI wieku pod wzgłędem geograficzno-statystycznym XIII, 1. Inflanaty. Warszawa 1915, lk. 179.*

⁷⁾ F. Amelung, *Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin. Jahresbericht der Felliner literarischen Gesellschaft. Fellin 1898, lk. 71—72, 178—200; Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1902, lk. 222 ja 1903, lk. 179—181.*

⁸⁾ *Źródła XXVI, 1, lk. 179—180, 185, 186—187, 288.* — A. Westren-Doll, *Burg und Stadt Fellin zu polnischer Zeit (Sber. gel. estn. Ges. 1922), lk. 80* seisab: „Der grösste Kampfhahn, der weder Witwen noch Waisen

teel nõuda⁹⁾. Jordani enese poolt toimetatud revisjoni raamatus leidub teateid nende maatükkide üle, mis olid mujal, väljaspool linna, kuid andmed on nii umbkaudsed, et nende põhjal pole võimalik kindlaks teha praeguseid nimesid ja asukohti. Rootsi poole siirdumist kasustas ta, et hankis enesele läänimaa. Hertsog Karl oli talle lubanud Viljandi lähedal oleva Pärsti mõisa. See anti viimaks siiski teistele, kuid Jordan sai selle eest tasuks linna maal asuva mõisa, mille suurst aga ei mainita¹⁰⁾. Tarvastus oli tal $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{8}$ (siis kokku vist $\frac{7}{8}$) poola adramaad, millel öeldi elavat 3 perekonda, kes kuulusid Viljandi alla. Lisaseletus, „Ihn die Stadt 2 nach Jordans hause und 2 nach Greuters hause“, kui see käib maakohal asuvate perede kohta, millede arv oli äsjamainitud teate põhjal 3 ja mitte 4, jääb ebaselgeks¹¹⁾. Karksis omas Jordan $\frac{1}{2}$ poola adramaad, kus elas 2 perekonda. Kuna nendegi kohta jälle teatatakse, nad kuuluvat Greuteri maja juurde, on asjalugu vist nii, et Jordani mitme maja hulgas oli üks, mis varemini on olnud Greuteri oma, ja et nende majade juurde kuulus talupoegi¹²⁾. Jordani varakust suurendasid veelgi ta abikaasa pärandiõigused. Nii on proua Grulli omandina üles tähendatud 4 poola adramaad Karksis, kus elas 12 perekonda, samuti Viljandis „Arequhli“ ja „Illenkuhli“ vahel asuv maatükk, kus elas 2 talupoega¹³⁾. Grulli pärijate omandina on mainitud Starthenbecki mõis Smiltenis ja Viljandimaal „Folierff“. Nende kummagi suurst pole teada¹⁴⁾. Kuid Jordanil oli veel palju muudki varandust, mida revisjoniraamatusse pole märgitud. Hiljemini ühes palvekirjas Jordan ise nimetab, et ta ise ja ta abikaasa ema omasid, enne rootslaste taganemist pärast 1601. a. revisjoni toimetamist, ühtekokku 108 $\frac{1}{2}$ (saksa) adramaad, 19 maja (vist linnas), 16 puuviljaaeda (arvatavasti linna lähedal), 13 rehetuba, 4 tiiki, 1 veski Viljandis ja Dirick von Storcki maja Tartus. Viimane oli Jordani naise onu. Suur osa Jordani naise pärandiõigustest astus jõusse alles pärast

schont, sondern sich überall hineindränge und vieles „nescitur a quo iure“ an sich gebracht hat, ist der Bürgermeister Michael Jordan.“ Ses arvustuses tarvitatakse nii teravat tooni, millist revisjoniraamatus esinev tagasihoidlik väljendusviis sugugi ei õigusta. Venelaste võimu ajal olid omandisuhted nähtavasti täiesti segamini läinud ja sellepärast tekkis tülisid, ilma et neid oleks erilisel soovitud.

⁹⁾ Żródła XXIV, 1, lk. 181, 184, 191, 292.

¹⁰⁾ Schiemann, lk. 97; Amelung, lk. 71, arvab, et see oli Pidali mõisa.

¹¹⁾ Schiemann, lk. 91.

¹²⁾ Schiemann, lk. 94. — Poola revisjonis mainitakse vähemalt üht maja Viljandis, mille juurde kuulus pool adramaad (Żródła XXIV, 1, lk. 188).

¹³⁾ Schiemann, lk. 94, 97, — Need maakohad, Koik Paistu kihelkonnas, samuti Arnkull ja Illenkull, olid varem Storcki suguvõsa läänid. Grulli lesk sai nende kohta hertsog Karlilt kinnituskirja 31. XII. 1600 (Jahrbuch für Genealogie 1903, lk. 179—180).

¹⁴⁾ Schiemann, lk. 81, 96.

1601. a. Hiljemini kurdab Jordan, et ta, muidugi poliitiliste olude muutumise tõttu, pidi neli pärandit Liivimaal jätma hoolduseta ja kaotas selle tõttu 8000 taalrit. Jordani rikkust tõendab seegi asjaolu, et Viljandi raad laenas temalt raha kulude tasumiseks, mis privileegide hankimine Poola valitsuselt linnale oli nõudnud. Rahalaenude kaudu olid Jordanid saanud ka osa neile siirdunud maaomandeid. Jordani hiljemini koostatud palvekirjast selgub, et proua Grulli päralt olev Livekeni soo veski ja osa sissenõude-pabereid (Restzeddel) olid temale jäänud ta mehe käest võetud laenude pantidena¹⁵).

Kui hertsog Karl 1600. a. sügisel tungis Liivimaale, siirdus Jordan, nagu ka suur osa tema kaasseisuslasi ja aadlimehi, Poola poolt Rootsi poole. Kuna ta juba varemini oli Rootsi riigi teenistuses seisnud ja et tal oli maaomandeid Rootsi poolel, seepärast arvatavasti nimetatud üleminek ei teinud suuri raskusi. Kui osa Rootsi sõjaväest oktoobri algul 1600. a. saabus Viljandisse, kohtas Jordan kohe koos oma perega kõrgemaid sõjaväelasi. See kohtamine tõi talle küll varsti suure kahju. Soomlane kolonel Hans Bengtsson (Görtzhagen) palus proua Grullilt vaatlemiseks kasti, milles säilitati Livekeni maakoha pabereid ja Barthold Grulli poolt lunastatud sama maakoha peale tehtud võlakirjad. Arvestades, kuivõrd suur tähendus Baltimail anti maaomandidokumentidele ja kuivõrd suure hoolega neid alles hoiti, pole imestada, et Jordan veel 15-ne aasta pärast täpselt võis öelda, et dokumendid olid laenuks antud 7. okt. 1600. Hans Bengtson oli lubanud tuua need kohe tagasi, kuid ei teostanud seda, vaid kasustas juhust, hankides hertsog Karlilt selle lääni endale. Hans Bengtson suri küll 1602. a. algul, kuid proua Grull ei saanud dokumente tagasi ja nii loovutati Livekeni maakoht, 17 adramaa suurune, hertsog Karli kammerjunkri Joakim Hinrich von Kahlenile lääniks¹⁶).

Kui hertsog Karl saabus Viljandi¹⁷), „võttis“ ta Jordani omast mõisast, tegi talle kohuseks teostada revisjon ja ka muid töid. Revisjoni toimetamisel oli Jordanil 4 abilist, arvatavasti niisama, nagu 1612. a. revisjoni ajal, saksakeelne ja rootsikeelne sekretär ja kaks teenijat, kes oskasid kohalikke keeli. Nende riidetuse, ülespidamise ja töötasu eest oli Jordan sunnitud omal kulul hoolitsema. Kuid revisjoni kestel ja selle lõppedes juhtus talle veel pahemaid õnnetusi: Rootsi asehaldur takistas teda enda kätte saamast hertsog

¹⁵) See oli Kaunisaare veski Harju-Jaani (Sayentacken) kihelkonnas Harjumaal, siis Rootsi territooriumil. Sama veski oli ka 1586. a. revisjoni ajal koos kõigi oma talupoegadega panditud (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands VIII, lk. 94—95). Just sama veski kohta väitis Jordan, et ta oli selle saanud, muidugi läänina, Pontus de la Gardielt.

¹⁶) Riigiregistratuur 14. VII 1602.

¹⁷) Esimene kord käis ta Viljandi juures oktoobri lõpul. Alles 3. XI 1600 kapituleerus Viljandi loss.

Karli poolt lubatud lääni, Põltsamaa lossi garnisoni pidi ta toitma, saamata selle eest mingit tasu, poolakate poolt külvatud põllud, mis Viljandi raad lubas talle laenu tasuks, kasustas Rootsi asehaldur sõjaväe huvides, ja lõpuks mõningad Rootsi riigi teenistuses olevad ohvitserid riisusid ta varanduse, seepärast kurdab ta, et on oma perega päris puupaljas. Need õnnetused olid vist suurelt osalt tingitud asjaolust, et ta revisjoni tõttu ei saanud olla Viljandis oma varandust kaitsmas. Uute ülesannete tõttu pidi ta jätkuvalt viibima mujal. Kui Liivimaa revisjon Põltsamaal 16. okt. 1601 lõppes, määras hertsog Karl talle 13. nov. uue töö, nimelt pidi ta minema vilja koguma Narva lossi jaoks Laiuse, Põltsamaa ja Rakvere piirkondadest. See töö oli väga kiire iseloomuga, sest eelmisel suvel oli hall võtnud vilja ja oli tulemas näljahäda, millest suuremat Baltimaad ajaloolisel ajal polnud üle elanud. Kuid Rootsile ja ta huvide pooldajatele oli lähenemas veel kõvem lõök: poolakad algasid menuka vasturünnaku. Septembris 1601 algas hertsog Karli taganemine Riia alt, detsembris kapituleerus Volmar ja järgmisel aastal maikuu Võnnu. Jordan kõige oma perega pidi minema maapakku. Kinnisvara oli kaotatud, kuid ka vallasvarast ei jõutud palju päästa. Kuid selle eest oli tal Rootsi riigi käest palju saada.

Selles seisukorras pöördus Jordan sügisel 1602 palvega hertsog Karli poole anda abi. Palvekirjas oli peajoontes loeteldud, kuivõrd on ta kahju saanud ja kui palju tal siis saada on: näiteks kuidas talle revisjoni ajal abiks olnud teenijate palk kõigist hertsogi määrustest hoolimata veelgi maksmata, kuidas ta hertsogi poolt lubatud lääni polnud saanud, kuidas ta varandust Põltsamaa ja Viljandi losside kasuks oli raisatud, kuidas Rootsi ohvitserid ta muu varanduse olid röövunud ja kuidas Hans Bengtsson sai kavalusega Livekeni maakoha enesele lääniks. Palvekirjast ei selgu, kus Jordan ise seekord oli, samuti ei leidu ka märkmeid, milline otsus anti. Sama asja kohta annab ta hiljem Axel Oxenstiernale palve, milles kirjeldab ka hertsogi otsust. Selle järgi oli hertsog saatnud oma sekretäri Jordanile teatama, et ta revisjoni toimetamise eest saab tasuks Soomest Eurajõe kihelkonnast Huhda veerandi (fjårding) pärandatavaks lääniks ja mõisakohaks Mikola küla samast kihelkonnast ning veel Viljandi piirkonnas kaotatud maaalade tasuks Reinhold Brakeli ja Maurits Wrangelli maakohad Eestimaa. Need lubadused jäid kõik ühel või teisel põhjusel täitmata. Varemini Brakelile ja Wrangellile kuulunud maakohti polnud Jordanil nähtavasti jõudu vastu võtta, sest nendel lasus 3500 taalrit võlga. Paberid Eurajõel oleva lääni ja ta reguläärse palga kohta, nii väidab Jordan, olnud sekretäril kaasas, kuid temale pole ta neid andnud. Et neist kumbagi riigiregistrisse pole kopeeritud, on tõenäone, et hertsog pole neid alla kirjutanud. Kui Jordan palus hertsog Karlit eneselt läänikirja, kinnitanud hertsog, ta saavat selle ükskõik millal ja võivat siis kohe

oma lääni minna, kuid praegu ei võidavat teda veel minna lasta „võõra sõjaväe pärast“. Teises Axel Oxenstiernale aadressitud palves seletab Jordan, ta olevat revidendi ameti kõrval ka Liivimaa, s. t. Rootsilile kuuluva osa kamreerina teeninud, peale selle veel välismaiste palgasõdurite ülevaadet (munsterung) ja arved korras hoidnud. Genealoogiliste käsiraamatute põhjal esinenud Jordan a. 1610 majorina, kuid arhiivaines ei anna mingit tuge sellele. Nii kardetav kui otsuse kasuks *argumentum e silentio* tarvituselevõtt ongi, pole kuidagi usutav, et Jordan oleks palvekirjades jätnud nimetamata selle teene, kui tal see oleks olnud.

Tundub kahtlasena, et hertsog Karl, kes 1602. a. sügisel Rootsis asus, oleks saatnud oma sekretäri võrdlemisi tühise asja pärast üle mere Jordani juurde, selle vastu näib tõenäosena, et Jordan ise sõitis palvekirjaga Rootsi. Kui kaua ta seekord siin viibis, pole teada, samuti ei teata, kas tal seal oli õiendada ka muud — peale oma isiklikkude kaebuste ja palvete üleandmise. Kindel on igatahes, et ta järgmisel aastal Rootsis hertsogi juures viibis.

Samad allikad, millest see teade pärit, annavad ka selge pildi ta perekonna majanduslikust seisukorrast. Poolakate pealetungi ajal oli Jordani perekond põgenenud Soome, nagu suur hulk muidki kõrgemast soost perekondi. Soomes asusid nad Espoo riigimõisasse (kungsgård) elama. Nähtavasti suvel 1602 andis Eestis oleva Rootsi sõjaväe ülemjuhataja Arvid Stålarin Raasepori foogtile määruse, mille järgi Jordani peret tasuks nende laenude eest, mis ta Rootsi sõjaväele Liivimaal oli andnud, pidi ülal peetama. See määrus ei ole säilinud ja kuna seda arvete õiendamisel pole kasustatud, on ebakindel, kas ta üldse päralt jõudis. 18. VIII 1603 uuendas Stålarin määruse, mille Turu kamreer siis ka kinnitas. Selle põhjal pidi Jordani abikaasale antama tarbeaineid, et ta oma lastega sel ajal, kui Jordan ise on hertsogi juures, ei kannataks puudust. Abi pidi antama vaatamata sellele, kas ta perekond jääks Soome või läheks mujale. Raasepori foogt aga ei täitnud seda määrust nõutavas ulatuses. Seepärast saatis Stålarin 12. IX 1603 kolmanda määruse, milles ta käskis anda kõik esimeses maksukäsus mainitud kraami ja sellele lisaks veel ühe kuu moonu Jordani kuueliikmelise perele. See oli: 3 taadrit raha, 11 tündrit vilja, 2 $\frac{1}{2}$ leisikat humalaid, 10 leisikat võid, 1 härg, 5 lammast ja 1 tünder soolakala, mis on 18. II 1604 kviteeritud, ja nagu sellest näha, oli Jordani perekond siis veel Soomes. Millal ta ise Rootsist tagasi tuli, pole teada. Igatahes tõendas ta oma käega Tammissaares 31. VIII 1605, et ta Raasepori foogtilt „oma vaese naise ja laste elatamiseks“ ühte-kokku 8 tündrit vilja, 1 leisika võid ja 1 tündri silke on saanud¹⁸⁾.

¹⁸⁾ Soome Riigiarhiiv, nr. 3511, fol. 4; 3514, fol. 5—6; 3524, fol. 70.

Millega Jordan sel ajal ja ka hiljemini tegeles, selle kohta pole muid teateid kui ta enese seletus, et ta olevat Rootsi riiki Liivimaa kamreerina ja palgasõjaväe raamatupidajana pidevalt teeninud. Võib-olla põhjustas Stålarmi hoolitsemise ta pere eest asjaolu, et Jordan teenis Eestis olevas sõjaväes. Seni tuntud allikate põhjal ei saa seda küsimust kindlasti lahendada. Kuna Jordan kurtis, ta olevat 8 aastat oma 14-ne liikmelise perekonna juurest ära olnud, ja seda eriti raskeis oludes Tallinnas toitma pidanud, on võimalik, et ta teenis pikemat aega Rootsis, kas kuninga kantseleis või arvekojas. Palka oli ta enese tõenduse järele esimest korda saanud alles 1609. a. lõpul. 25. II 1609 Nyköpingis oli kuningas kammernõunikud enda juurde kutsunud ja neid sellepärast noominud, et Jordan on pidanud niikaua ilma palgata teenima ja käskis tema kohta valmistada teenistuskirja (Bestallung). Selle sai Jordan ta enese tõenduse järgi 23. XI 1609¹⁹⁾. Arvekojas (kammare) oli ka kõik kokku võetud, mis tal saada oli. Ta kümne aasta palk, revisjoniga ühenduses tekkinud kulud ja laenu Viljandi ja Põltsamaa lossidele tegid ühtekokku, protsendid maha arvatud, 10 000 riigitaalrit. Kuid selle kättesaamine lükkus aastast aastasse. Umbes viie aasta palga võis ta arvekoja otsuse põhjal sisse nõuda Upsalast. Kas aastapalgaks või võlgade vähenduseks anti Jordanile rootsi kirikukümnisest aastas 72 tündrit vilja.

Jaanipäeva eel 1612 saadeti Jordan Stokholmist Turu kaudu Eestisse jälle maarevisjoni toimetama. Selle kohta on ta oma teated võrdlemisi üksikasjalised. Kuna see seni täiesti tundmatu revisjon väärib üksikasjalisemat käsitlust, jätkub praegu sellest, et mainin ta teostamisviisist vaid niipalju, kui see selgub Jordani palvest Axel Oxenstiernale. Ringreisil Eestis oli tal rootsi- ja saksakeelne sekretär kaasas, siis veel 2 teenijat, kelledest teine Turust oli kaasa võetud selle erilise omaduse tõttu, et ta oskas „liivimaaalaste“, seega siis eesti keelt. Revisjon kestis 1½ aastat, ja teostati nii põhjalikult, et mõnes kohas koguni uued vakuraamatud kirjutati. Maal ümberreisimine oli väga vilets. Isegi toidukraami ja voodiriideid tuli kaasa vedada, millest võib järeldada, et suhtumine revidendi tulekusse oli ebasõbralik. Viletsate teede tõttu suri hobuseid reisi kestel. Revisjoniainese viimistlemine sündis Tallinna arvekojas, mille kütte ja valgustuse eest Jordan omal kulul pidi hoolitsema. Ka oma abilisid pidi ta toitma ja riietama ning isegi palga neile omast käest maksuma. Kõige selle kohta, ta enese palk välja arvatud, esitas ta hiljem 683 taalri suuruse arve. Revisjonitööst Rootsi tagasi jõudes ootasid arvete õiendamisel samad raskused mis varemgi. Kirikukümnis maksti korraltult, viimasel reisil tekkinud kulused ei tasutud, suur osa vanu maksmatist pärast 1600. a. antud laenusid ja osa palka oli veelgi

¹⁹⁾ Dokumenti ei leidu riigiregistratuuris.

saamata, kõnelemata tasust maade eest, mis Jordan Liivimaal käotas. Et perele ülespidamist hankida, oli ta sunnitud müüma oma hõbeasju. Kõigele lisaks näib, nagu oleks ta kaotanud isegi koha, sest ilmselt vihasena küsib ta, mis see õieti tähendab, et Liivimaa (s. o. Eesti) kamreeriks oli nimetatud keegi teine isik. Et viimaks ometi mingit hüvitust saada, esitas ta Axel Oxenstiernale 1614.—1615. a. paiku kaks eri palvet, milles ta kirjeldas oma rasket seisukorda ja põhjendas oma nõudmisi. Selleks, et palvekirjad olid aadressitud kantslerile, on ilmselt kaks põhjust olemas. Võib-olla polnud kuningas seekord Rootsisis, kui neid kirjutati, kuid võimalik on ka, et Jordan ühel või teisel põhjusel ei pääsenud kuninga jutule. A. 1614 viibis kuningas märtsi algusest novembri keskpaigani reisil, käies isegi Vene sõjaliinil, ja 28. VI 1615 läks ta uuesti reisile, jõudes tagasi Stokholmi alles 1. VI 1616²⁰⁾. Kas siis kuninga äraoleku või muude põhjuste tõttu oli otstarbekam jätta palvekirjad kantslerile. Tal oli rohkem aega kui kuningal säärase väikeametniku nagu Jordani kaebustega tutvumiseks, kuid seejuures oli ta siiski nii mõjukas, et tema pooldav seisukoht teatud asjas oli sama kui soovitud otsus.

Nüüd viimaks ometi sai Jordan Soomest lääni. Kuninga kirja põhjal 19. VI 1615 kindlustati talle tingitud ajaks (till en behaglig tid) Vehma kreisi Lapi kihelkonna maksudest 120 taalri suurune tulu²¹⁾. Turu kamreeri ülesandeks jäi välja arvata, mitu talu ja missugused külad pidid oma makse tasuma Jordanile. Viimane jäi aga oma lääni vastuvõtmisega nii hiljaks, et 1615.—1616. maksuaastal olid makstud talupoegadelt juba kogutud. Seetõttu sai Jordan foogtilt nende eest tasuks 124 taalrit. Järgmisel aastal sai ta enesele, kamreeri arvestuse järgi, 5 kogumaksu (skatt) või $16\frac{3}{4}$ talu (hemman), kuid mõne aasta pärast tõusis talude arv 19-ni, arvatavasti olid mõned talud, mis lääni andmise ajal söödis seisid, võetud uuesti harimisele ja seega ka maksude alla. Arvete hilisemal revideerimisel kas Turus või Stokholmis on neile lisatud märkus, et Jordanil on liiga suur lään, mida pidavat vähendatama seevõrra, et ta saaks sellest ainult 120 taalrit tulu²²⁾. Päris kindlasti ei selgu, kui palju Jordanil arvatii

²⁰⁾ A. d. Neovius, Suomalainen Ajantieto-kokoelma. Helsinki 1911, lk. 107—108.

²¹⁾ Riigiregistratuuris ei leidu koopjat sellest kirjast, ka Vehma kreisi arvetesse pole seda tervikuna sisse kantud, vaid ainult refereeritud (näht. Soome Riigiarhiiv, nr. 1792). Ramsay j. t. peavad läänikirja 29. VI 1615 dateerituks, mis osutub küll võimatuks juba sellegi pärast, et kuningas oli seekord merel Vene piirile sõitmas (A. d. Neovius, Suomalainen Ajantieto-kokoelma. Helsinki 1911, lk. 107).

²²⁾ Soome Riigiarhiiv, nr. 1781, 1792, 1803, 1843.

saada olevat. Kuna pantläänid seekord arvestati 6% järele²³⁾, oleks siis saadaolev summa tõusnud 2000 taalrini.

Varsti pärast Soome saabumist asus Jordan oma lääni elama. Ta majanduslik seisukord oli veelgi hoopis kehv. 14. I 1618 oli Vehma foogt sunnitud andma talle erakorralise abina 18 tündrit vilja. 20. XII 1618 käsutas Turu kamreer Vehma foogti anda Jordanile 2 tündrit vilja, põhjendades seega, et see „vana mees on raskesti haige ja tal pole enese ülalpidamiseks peaaegu midagi.“ Kuna kamreer lubas selle abi omast käest riigile ära tasuda, näeme, et ta Jordani vaesuses oli tõesti veendunud²⁴⁾. Kogu oma elu lõpposa veetis Jordan oma läänis. A. 1639 selgus, et ta 20 aastat tagasi 4 talu ühte liites asutas enesele Lehti mõisa elamiskohaks (sättegård). Ta lääni kuulusid veel järgmised külad: Uotila, Taipalmaa, Kollala ja Sorkka, mis kõik kuuluvad praegu Rauma kihelkonda²⁵⁾. Igatahes veel 18. VI 1625 oli Jordan elus, sest sel päeval andis kuningas Soome kuberner Nils Bielkele määruse, milles lubati Jordanil jätkuvalt oma lääni kasustada²⁶⁾. Nähtavasti varsti peale seda suri Jordan, sest 29. XI 1627 määras kuningas Jordani lääni ta pärijatelt riigile tagasi võetavaks²⁷⁾. Reduktsioon jäi küll teostamata, sest Michel Jordani samanimeline poeg, kes sel ajal teenis Rootsi ratsaväes rittmeistrina, pöördus kuninga poole ja tõestas, et mainitud lään oli antud ta isale pandiks riigile laenatud raha eest. Et seda panti korduva tagasivõtu võimaluse eest kaitsta, palus ta koos oma õdedega vähemalt osa lääni kohta aadliprivileegi, muu osa oleks riigile tagasi antud. Neil põhjusil doneeriski kuningas Jordanile ja ta õdedele järgmisel aastal Vehma kreisis Lapi kihelkonnast järgmised külad: Kivilahti („Kiuelax“), kus ka elukoht oleks olnud, ja selle alla kuuluvatena veel Sorkka ja Uotila. See lään, kahe küla võrra algupärasest väiksem, kinnitati aadliprivileegide kohaselt, kuid siiski pandina vanalt Jordanilt saadud laenude eest nende tasumiseni või kuni see lään lõplikul arvete õiendamisel alloodiõiguse põhjal loovutatakse päriks²⁸⁾. Veel hiljemini toonitati korduvalt, et mainitud lään on saadud pandiks. Näiteks a. 1633, kui mõningaid selle lääni juurde kuuluvaid merisaari taastati riigile hobusekasvanduse jaoks, anti nende eest tasuks maad mujalt²⁹⁾. Ka 1638. a., kui

²³⁾ Sam. Clason, Till reduktionens förhistoria. Ak. afh. Stockholm 1895, lk. 177.

²⁴⁾ Soome Riigiarhiiv, nr. 1811.

²⁵⁾ Soome Riigiarhiiv, nr. 6937.

²⁶⁾ Riigiregistratuur 18. VI 1625.

²⁷⁾ Kammararkiv, Ankomna brev 42.

²⁸⁾ Riigiregistratuur 4. IV 1628. -- A. 1635 teatab kolonel Michel Jordan, et ta selle aadlilääni on saanud 4. IV 1614 (Soome Riigiarhiiv, nr. 7126). Nagu eelmisest selgub on see teade vale.

²⁹⁾ Riigiregistratuur 6. VI 1633; Soome Riigiarhiiv, nr. 7126.

selle läänile kinnituskiri anti, tõendati, et see lään on tasuks vana Jordanilt saadud laenude eest³⁰).

Michel Jordani revisjoni teostamine Baltimail algatas siis sündmuste rea, mille lõpptulemusena oli Jordani siirdumine Soome, kuhu ka ta sugukond jäi. Ta poeg, kes ülendati koloneliks, oli hiljemini Savonlinna kuberneriks ja tõsteti 27. I 1638 aadliseisusse. Oma päruse lisaks sai ta oma teenete põhjal veel muid lääne Soomest ja Rootsist.

2.

Nüüd, kus meile revisjoni teostaja elulugu ja isik on teada, võime suurema kindlusega kui varemini vaadelda, kuid võrd ta selle töö jaoks kohane oli. Tähtsaim igatahes on, et ta enese kirjeldusist leiame teateid revisjoni teostamisviisi kohta, isegi üksikute detailide suhtes, mille kohta revisjoniraamatuis endis ei leidu küllaldatast andmeid järelduste tegemiseks.

Rootsi valitsuse seisukohalt oli Jordan revidendiks üsna sobiv. Ta haridusetase oli täiesti piisav sellise kirjaliku töö jaoks. Juba ta amet bürgermeistrina ja ta isiklikud sekeldused omandiõiguste pärast Viljandis olid tõendiks, et ta omas üldisi juriidilisi teadmisi ja poola valitsusviisi tundmist niivõrd, kui see oli vajalik revisjoni toimetamiseks. Kuna ta ei kuulunud ka Balti aadlisse, ei seganud sugulussuhted ja seisuste eelarvamused ta erapooletust. Neist asjaoludest tingitud puudus tal aga aadli hulgas autoriteet. Selle üle leidub revisjoniraamatutes küllalt tõendeid, näiteks keelduti revidendile ilma pikema jututa teateid andmast.

Ta keelte oskuse üle pole otseseid teateid. Kaunis kindlana näib, et ta veel 1601. a. paiku ei oskanud rootsi keelt. Kõik tuntud, ta oma käega kirjutatud ürikud, ka hilisemast ajast, on saksakeelsed. Näib, nagu poleks ta valdanud ka eesti ja läti keelt. Sellepärast pididki tal rootsikeelne sekretär ja „mitme keele“ tõlgid abilistena kaasas olema. Veel 1612. a. võttis ta oma teenistusse mehe selle tõttu, et see eesti keelt oskas. Ta poola keele oskusest pole midagi kindlat teada. Kuna Viljandis peale sakslaste niipalju poolakaid elas, et teiseks kohalikuks keeleks oli poola keel, tundub loomulikuna, et bürgermeister oleks valdanud ka poola keelt. Kuid tingimata tarvilik see ei olnud, sest linna raad võis ka päris hästi poola keelt valdava sekretäri abil toime tulla³¹).

³⁰) Kammarens registratur 12. II 1638.

³¹) Amelung, lk. 198—199 on trükitis avaldanud Viljandi rae 17. III 1598 dateeritud kirja Tallinna raele, ja väidab sellest selguvat, et Viljandi rae protokollid kirjutati poola keeles. See arvamine põhjeneb küll täielikul väärkäsitusel. Viljandi linna sekretär oli nimelt sõitnud Tallinna mõningaid isiklike maksmatise kohtu teel sisse nõudma. Et ta seal viibis kauemini,

Nüüd, kus tunneme ka revidendi käekirja, on võimalik lahendada tema osa mõlema revisjoniraamatu variandi suhtes. Täpne võrdlemine nõuaks algupäraste ürikute kõrvuti asetamist, mis küll seekord on jäänud tegemata. Kuid ka fotostaatide põhjal võib teha mõningaid järeldusi. Esiteks võib tõdeda, et kumbki revisjoniraamat on kirjutatud eri käekirjaga, nad on siis eri isikute poolt kirjutatud. Teiseks on kindel, et kumbagi pole Jordan kirjutanud. Et ta varsti pärast revisjoni lõppemist Narva lossi tarbeks vilja koguma määrati, ei olnud tal aega revisjoniraamatute koostamisest osa võtta, vaid see jäi hoopis sekretäri hooleks. Schiemanni poolt avaldatud revisjoniraamatu variandis esinevad rootsikeelsed ja mõned vigased kohad on seega siis sekretäri rahvusest ja asjatundmatuses tingitud ³²⁾. Mõlemates revisjoniraamatutes leiduvate teadete ilmne erinevus johtub nähtavasti sellest, et kummagi variandi koostajaks oli eri isik ja kogutud aines on kummalgi juhul ise viisil kasustatud, kuna täiendeid aga on hiljemini tehtud vaid teist varianti silmas pidades. Kuid Schiemanni poolt avaldatud revisjoniraamatus leidub palju täiendeid, mis on kirjutatud eri käekirjaga kui muu tekst. Oli kohe põhjust arvata, et need on Jordani kirjutatud. Võrdlus, mille arhüvivijuhataja O. Liiv lahkesti vastu tulles minu palvele on teinud, kinnitab seda arvamust. Vähemalt suur osa neid lisandeid on Jordani kirjutatud. Nii olles on siis revident ise kontrollinud teise valmis kirjutatud revisjoniraamatu.

Praegu tuntud allikate põhjal ei või kindlasti vastata küsimusele, kas ka Eesti revisjon, milleks hertsog Karl 5. XII 1600 volikirja andis, on Jordani poolt toimetatud. Revisjoniraamatust enesest ilmneb, et revisjon sellel maa-alal pole teostatud sellise põhjalikkusega, nagu algupärane eeskiri seda nõudis, vaid teated sinna on võetud peamiselt käesoleva ala vakuraamatutest. On võimalik, et Jordan hakkas kohe pärast volikirja saamist Eesti revideerimisega tööle. Kuna töö Liivimaal tõeliselt alles 17. III 1601 algas, oli enne seda Eestimaa revisjoni tegemiseks aega üle kolme kuu, mis nii pealiskaudseks inspeksiooniks oli küllaldane. Kuna Jordan ise seletab, hertsog Karl võtnud ta Viljandist kaasa, siis mitu nädalat enne 1600. a. lõppu, oleks ta aja poolest võinud küll alata tööd Eestimaal. Kuigi hiljemini Liivimaa revisjon algas Viljandist, jätkudes m. s. Pärnu piirkonnas, kuhu iseenesest oleks olnud palju praktilisem minna alles Lääne-Eesti revisjoniga ühenduses, ei või selle põhjal veel tõendada,

kui ta ametipuhkus, 4 nädalat, lubas, palus Viljandi raad oma sekretäri kohtuasju kiirelt otsustada, sest Viljandis tunti juba tarvidust ta järele poola keele oskuse ja protokollide koostamise vajaduse tõttu („wan aber wir ihne wegen der polnischen Sprache so wohl auch der Stadt prothocoll nicht mittrahten können...“). Sellest kirjast, mis võib-olla on Jordani enese kirjutatud, näeme, et linnapea ise poola keele suhtes vajas sekretäri abi.

³²⁾ Sellega ühenduses peab mainima, et Schiemann avaldades revisjoniraamatu on ise teinud mõningaid uusi vigu.

et kogu revisjonitöö oleks alanud Viljandist ja alles märtsikuul 1601. Tundub päris loomulikuna, et Jordan revisjoni lõppedes Eestimaa oleks isiklike asjade pärast käinud kodus enne, kui alustas tööd Liivimaal. Kuigi oleks võimalik, aga sugugi mitte kindel, et Eestimaa oleks otse töö algusel revideeritud, siis selle vastu peame koguni kõrvale jätma selle võimaluse, et Jordan ise Eestimaa kohta alles 1601. a. lõpul oleks teateid kogunud. Et ta kohe Liivimaa revisjoni lõppedes pidi minema vilja koguma maa-alalt, mis suuremalt jaolt Liivimaa alla kuulus, oli tal võimata Eestimaa revisjoni jaoks andmeid koguda, kuid sama võimata ka revisjoniraamatute koostamisest osa võtta. Üldse ta enese kirjeldusist paistab, nagu poleks ta Eestimaa revisjoni teostanud. Teises Axel Oxenstiernale aadressitud palves esitab ta tähelepanuväärse teenena asjaolu, et ta Riia piiskopkonna revisjoni on toimetanud. Kuna vaevalt võib uskuda, et ta tahtlikult omi meriite oleks vähendanud, näib, et teated Eestimaa kohta on keegi teine isik kogunud. Sellegi võimaluse võiks arvesse võtta, et Jordani sekretärid, siis kui ta ise muude tööde juurde asus, jätkasid teadete kogumist Eestimaa kohta.

Jordani enda kirjutatud palvekirjade põhjal võib ta isiku suhtes tulla arvamusele, nagu poleks loogilisus ja selgus ta põhiomadusi. Taas, 1599. a. toimetatud poola revisjoni andmetest, ta omandiõiguste ja nõudmiste kohta Viljandis paistab, nagu oleks bürgermeistrit peetud riikakaks ja liialt omakasupüüdjaks. Nii vaene kui suurriigiks tõusev Rootsi-Soome oligi, ja olgugi et elati võla peale, näib siiski, nagu oleks ka Jordani isiklikud omadused olnud osalt selles süüdi, et ta palk ja riigile antud laenuid nii kaua, hoolimata kõigist lubadusist maksmata olid. Ka on võimalik, et ta nõudmised olid liialdatud.

Jordani ebatäpsuse tõttu oli revisjoniraamatute hilisem käekäik üpris vaheldusrikas.

1601. a. revisjon kaotas alguses oma praktilise tähenduse, sest poolakad vallutasid kogu Liivimaa tagasi. Alles Gustav II Adolphi ajal, kui Liivimaa sai uuesti Rootsi alla, võis neil üle 20 aasta tagasi tehtud märkmetel halduslikult koguni suur tähtsus olla, sest nende põhjal selgusid maakohtade ja külade omandisuhted ja adramaade arv enne seda segadust, mille sõda enesega kaasa tõi. Seepärast palus Johan Skytte 1632. a. kammernõunikke, et nad saadaksid talle ära kirja sellest revisjoniraamatust, mille „Michel Hiordan“ Karl IX kamreerina oli koostanud. Skytte arvates pidi revisjoniraamat kammerarhiivis olema, sest sõjamarssal Herman Wrangel oli mõni aeg tagasi saanud sealt oma Põltsamaal oleva mäakoha kohta väljavõtte (extract)³³). Kui see teade vastaks tõele, siis on vähemalt üks

³³) Johan Skytte kiri kammernõunikele, Tartu 1. XI 1632 (Kammararkivet, Ankomna brev 63).

revisjoniraamat seekord riigi arvekojas olnud. Pärast seda pole sest asjast mitmel aastal midagi kuulda. Alles aastal 1638 selgub, et Jordan polnud kumbagi, ei Karl IX ega ka Gustav II Adolfi ajal tema poolt koostatud revisjoniraamatut arvekotta üle andnud. Kammerkolleegium väitis, et need revisjoniraamatud on jäetud arhiivi toomata, ja käskis need Soome kindralkuberner Per Brahel Jordani poja kolonel Michel Jordanilt välja nõuda, kuna olevat täiesti sobimatu, et eraisik selliseid dokumente enda käes hoiab. Saanud revisjoniraamatud, pidi Brahe laskma neist kammerkolleegiumi jaoks kokkuvõtted (extract) teha ja algupärandid edasi saatma Balti kindralkuberner Bengt Oxenstiernale tarvitamiseks³⁴). Vähe hiljemini saadeti ka kolonel Michel Jordanile isiklikult käsk, ta läkitagu revisjoniraamatud kohe otseteed arvekotta³⁵). Nähtavasti nüüd lõpude lõpuks arvekoda sai need dokumendid, sest mingisuguseid hiljemini koostatuid ekstrakte neist revisjoniraamatutest pole vähemalt seni Rootsi arhiividest leitud. Kui nüüd lugu nii oleks, siis tõendab Tartu Ülikooli raamatukogus leiduv revisjoniraamat seda, et ka kammerarhiivist võis dokumente sattuda eksiteele. Selgituse selle asja üle toob ehk üks hilisemast ajast pärit olev laenamislugu. 1640-ndail aastail oli David Reimer von Rosenfeld saanud laenuks kammerarhiivist ja Tallinna lossist „vanu eesti dokumente“ ja vakuraamatuid, sest ta kavatses koostada Eesti maaraamatu (Håkebook). Ka teine võimalus on olemas ja nimelt siisugune, et Jordani revisjoniraamatud olid kammerarhiivist saadetud Balti kindralkubernerile, kelle käest nad hiljemini Tallinna lossi jõudsid ja alles sealt Reimerile laenati. Üldse säilitati revisjoniraamatuid kammerkolleegiumis eriti hoolikalt, näiteks ei sallitud sugugi, et neid väljapoole arhiivi oleks viidud. Selle kohta võiks mainida ühe huvitava vahejuhtumi 1646. aastast. Kammerkolleegium tegi oma arhiivijuhatajale (Librij inspectoren) ülesandeks valmistada ära kirjad neist „Liivimaa“ revisjoniraamatuid, mida Balti kindralkuberner Gabriel Oxenstierna oli palunud enesele saata. Arhiivijuhataja keeldus alguses, väites, et ta on juba liiga kaua teeninud selleks, et nüüd kopistiks hakata. Kuna aga seda määrust ei muudetud, palus arhiivijuhataja luba neid revisjoniraamatuid koju kaasa võtta. See keelati kategooriliselt ja töö kästi teha arhiivis. Samal korral keelati ära, et arhiivi riigi maaraamatuid vaatama ei tohitud lasta kedagi, isegi kubeneri mitte³⁶). Nagu näha, on kammerkolleegium neist valjustest põhimõtetest siiski loobunud, laenates dokumente maarevidendile, kuid seda laenu küll ei unustatud. Esimene meeldetuletus Reimerile, ta saatku dokumendid kammerarhiivi tagasi, läkitati 1649. a. ja teine 1651. a.³⁷). Milline oli tulemus,

³⁴) Kammarrens registratur 15. I 1638.

³⁵) Ibid. 12. III 1638.

³⁶) Kammarrens protokoll 29. IV 1646.

³⁷) Kammarrens registratur 13. III 1649 ja Kammarrens protokoll 8. IV 1651.

pole teada. Nii on võimalik, et praegu Tartu Ülikooli raamatukogus leiduv revisjoniraamat oli nende dokumentide hulgas ja et see sellest ajast saadik on kammerarhiivist puudunud. Seevastu revisjoniraamatu laialdasem, Liivimaa käsitlev manuskript oli vähe hiljemini juba kammerkolleegiumil käes. 1670. a. tehti sellest Sangaste ja Antsla maa-ala käsitlevaist kohtadest ametlik ära kiri³⁸⁾. Ka muid katkendeid, tõenäoselt kas ühe või teise revisjoniraamatu järele tehtud ära kirju on Baltimaal leidunud — üks niisugune on vähemalt H. v. Hage-meistril tarvitada olnud — kuid et teated nende kohta on nii puudulikud, jääb nende suhe algupäraste dokumentidega selgitamata.

Lisad³⁹⁾.

1. Hertsog Karli volikiri Hans Pávelssonile ja Michel Jordanile vilja kogumiseks Narva lossi jaoks. Tallinn 13. XI 1601.

Rootsi Riigiarhiiv, Riksregistratur.

Fulmacht för Hans Påfueelsonn och Michill Jodan (!) att begifwe sigh till Lais Öfrepolan och Wäsenbergz lähn, och till sigh annamme Spannemallen som ther bör vtgöre och fördre honom in vpå Narfue Befestningh. Af Räfte denn 13. Novembris. Åhr 1601.

Wij Carl etc. Giöre witterligitt, att efter af nöden är, thet Narfue Befästningh såsom dett förnempste Grändze hwss her i landett motte medh nödtorfftigh prowiant warde försörghd: Derföre så hafue wij vnder samme Befestningh lagdt, Lais Öfuerpolendh och Wäsenbergh medh theres lähn Rente och inkompt. Och fördenskuld vthi Fulmacht och befallningh gifwitt wore trogne tienere Hans Påfueelsonn och Michill Jordann, att the begifwe sigh therhäden och först och frempst annamme och late till Narfuenn inhöre hwadh Spannemäll som vthi förrådth fins widh huseen (!). Szedan skole the ransake hwadh Bonden hafuer inne medh sigh, och medh them på thz fogeligeste handle, att the wele vtgöre thett meste the kunne hafwa rådth till. Och hwadh som the vthi så mätto bekomme, thett skole the alt late fhöre in opå Befästningen. Der hwar i sin stadh wett sigh efter rette. Datum vt supra.

2. Michel Jordani palvekiri hertsog Karlile (Rootsis 24. XI 1602).

Omakäene orig. Rootsi Riigiarhiiv, Biographica. — Ürik on daatumita, kuid taha on eri käekirjaga kirjutatud „Suppli. Michell Jordan 24 Nouemb: Ao 1602“, mis ka üriku sisu järele arvates õige on. Ürik on niiskusest niivõrd rikutud, et isegi tühje auke leidub.

Durchleuchtigster Hochgeborner Furst Gnediger Her, Negst Erbie-tungte Meiner Vnderthenigen vnd Plichtschuldigen Dienste, haben sich E. F. D.

³⁸⁾ H. v. Bruiningk. Über Archivalien zur Erforschung livländischer Ortsnamen. Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908, lk. 77; Švābe, lk. 339–340.

³⁹⁾ Ürikute tekst on säilitatud ühtlustamata. Väljaandja täiendused on paigutatud sulgudesse, kuid kohad, milledele pole võidud tõenäost täiendust ehitada, on märgitud punktidega.

zweifelss ohne gnediglich zuentsinnen, welcher gestaldt E. F. D. Ich nuhn fast vber die zwo Jharen hero, vor einen Reuisoren, vnd vorrichtunge andere Sachen in liflandt Ehrlich vnd tre(w)lich gedienet hab, vnd 4 Diener vnd 4 Pferde gehalten, alss schreiber vnd auch Tolcke Ihn etzligen Sprachen, dz mir zwar vihl darauf gegant ist, vnd habe Itziger zeit noch einen schreiber alhie bei mir, deme ich vber 100 Thaler schuldigh bin, Vnd ob wohl E. F. D. zu etzligen vnderscheitlichen mhalen ernstlichen beuhalten haben, mir meine aussgelegte gelde, vnd auch die Kleidung vo(r) mir vnd mein folck zugeben, sso ist doch solches biss do(her) nachgepleiben vnd in vorgessenheit gestellet wurden (,) dz ich weinigh erlanget vnd bekommen habe, Ess haben auch E. F. D. mir vnd meiner Frawe vnd Kinder z(w)erhalt(en) mitt etzligen Landt vndt Leutten allergned(igst...) hen, welches mir (von) dem St(atthalter...) Blanckfeldt sein vorenthalten w... wurden, dz ich also biss doher habe...zehen müssen, Nachdeme Durch leucht(igster Furst) mag E. F. D. ich auch Clagende nicht verhalten w(ie) ich von dem wohlgeborenen herrn, Hern Johan Graff zw Nassow etc. vnd Feldthern bi(n) gezwungen w(urden) dz hauss VberPöhle(n) zu erh(a)lt(en) vnd mitt P(rowiant) zuversorgen, vnd den Kreigessleutten Mattkost ...ussen, It(em) Heinrich von Alenn, vnd der haubtm(ann) Mandesfelde, vnd andere Kreigessleute, haben mir (das) meine beraubet (v)nd genommen, dz auch meine (arme) weib vnd kinder nictes behalt(en) haben, Zu deme hatt (der) Stathalter vf Vellin, vorgangen herbst, alle de... sso die Polen vf der Stadt grundt und bodem geseiget hatt(en) vnd E. F. D. dasselbe der Stadt auss allen gnaden vbergeben, eingearnet (!) vnd zw des hausses beste angewandt welches ein Erbar Radt mir ahn bezahlunge angegeb(en) vf die gelde sso ich der Stadt die Priuilegien Ihn Polen darmitt zuerwerben vorgestreckt habe, Wan dan G. F. vnd Her, Ich armer Man, nuhr alle dz meine bin quidt wurden, vnd ich zw keinen Menschen mehr vf diesr weldt, alss zw Godt, vnd E. F. D. mein trost vnd Vertrawent gesetzt habe, So gelanget derowegen ahn E. F. D. Mein vndertheniges bittend vnd flehendt E. F. D. Meinen armen betrubten zusta(n)dt allerseits behertzigen vnd zw gemute fhuren wollen, vnd mir sso gnedigh erscheinen, vnd die heilige gerechtlichkeit mitdehlen, auch hirnebenst die gnedigste Vorsehunge thun, dz ich einen ehrlichen Vnterhalt alhie bekomen, muge, Vnd zw meiner Vorstreckunge vnd Kleidunge, gelangen vnd komen muge, Pitte auch Ihmgleichen Gnedigster F. vnd her, gantz vndertheniglich, Nachdeme der Oberste Hans Benksson sehliger, von mir etzlige Siegel Briue, vnd Handtschriften vf Liueken Mohle, zusehnde begeredt hatt, sso meiner frawen Vater sehliger Pfandt gudt, vnd mir von her Pontus sehliger, s(o) ich) der Chron Schweden trewlich geleistet habe, mir ist gegeben wurden, E. F. D. die gnedigste vorsehunge thun wollen, dz ich meine Siegell vnd Briue von den Erben wiederumb erlangen vnd bekomen muge, Solches wirtt Godt der almechtige E. F. D. wiederumb Reichlich belohnen, Vnd ich bin ess mitt Dahrstreckung meines Blutds, vmb E. F. D. vnd derosselben Vihlgeliebte gemhall vnd Junge herschaft Ihn aller Vnderthenigkeitt wiederumb zuordienen schuldigh vnd Plichtigk.

E. F. D.

Vnderthenige Diener

Michell Jordan.

3. Michel Jordani palvekiri Axel Oxenstiernale. Daatumita.

Omakäene orig., Rootsi Riigiarhiiv, Oxenstiernska samlingen. Tagaküljel omakäeselt: „Michel Jordan Belangende“. — Ürik on arvatavasti

1615. a. paiku kirjutatud, kuna Jordan selles väidab, et on Rootsi riiki umbes 15 aastat teeninud.

Wolgeborner Gnediger Her Cantzler, Negst Erbietunge meiner wiligen vnd gefleissenen Dienste, Magh ich E. W. G. V. H: vnderdienstlich nicht vorenthalten, wie dz ich nuhn fast, der lobligen Crohn zw Schweden, Ihn dz 15 Jahr hero, Ihn Reuision Sachen, vnd vor einen Camerer vber Lifflandt, ehrlich vnd trewlich gedienet habe, auch hirnebenst die Kreigsachen frembder Nation, in Schweden, in Munsterungh, vnd Rechnung zu halten, vnhle Jahr hero Tractieret habe, wie solches Jedermenniglichen woll bewust ist, dz auch Ihre Kon: Matt: Hochss: gedechtnusse, ohn Ruhm zu melden, dessfalls einen gnedigen gefallen an mir getragen haben, vnd ob woll I. K. Matt: hochss: ged: Ao. 602, zw Stockholm, dem Secretarien Johannes Meijer, meine Bestellunge zu fertigen sselber vbergeben, welches ehr noch Itziger Zeitt bei sich hatt, auch daselbsten I:K. Matt: den Secretarien Ehrich Elffsson ahn mir geschicket vnd mir anmelden lassen, dz I. K. M. mir nicht wollen wegk lassen, Besundern I. K. Mtt: wollen mir auss allen gnaden, Ihn Finlandt ein ferndeell Sochon (!), Ihn Effra aminne Sochen Ofuer Tridiungh Huchtis ferdingh, vnd die Hofflage Ihn Luuia Tridiung Micholbj genandt zw Erbe vnd eign geben, wie I:K. Mtt: mir in Lifflandt gnedigst gelobet haben, Erich Elffsson auch den Brieff verfertiget, wie ehr densselben noch bei sich hatt, vnd ob ich woll vmme densselben, Brieff angehalten habe, sso haben J. K. Mtt: mir zum gnedigen boscheide geben, Ich soll Ihne allezeitt woll krigen, auch hirbei vormeldett, sso baldt ich Ihne bekommen, wurde ich dahin ziehen, vnd ehr konte mir wegen d(er) frembden Kreigesleute nicht missen, vnd habe also auch woll 4 Erbfall in Lifflandt mussen bleiben lassen, dahr mir ahn einen Ort, woll bei die 8000 dalr. werth angestorben wehren, was ich dauon bekommen habe ist weinich genugk, vnd muss solches alles Godt heim stellen,

Wolgeborner Gnediger Her, Mein Beschwer vnd obligen ist.

Zum Ersten, wegen meiner aussgelechten Gelde, Ihn Kon: Reuision Sachen, auch in Vorstreckunge dess Hausses Vellin, vnd VberPohlen, vnd wegen meiner Besoldunge in 10 Jharen, woruan sich die Summa Belaufft—10'000 Rdalr. (NB Ohne die Rente.)²⁾ woruan Peer Buller Sz. die Rechnunge eingenummen, vnd Ihre Kon: Matt: meine Rechnunge, dem Chamer Radt vbergeben haben mir zubezahlen, zudem haben I. K. Mtt: zu NieCöpinck Ao. 609 den 25 februarj, die Chamer Rethe, Doctor Nilson, Peer Nilsson, Boo Warnersson vnd Peer Buller Sz. zu sich in die Chamer furdern lassen, vnd Ihne gefraget, Ob ich in 9 Jahren, kein Vnterhalt gehatt habe, Alss haben ssie alle geantwortet Neen, worauff Ihre Maijtt: sich haben geifert, vnd (ist)³⁾ gesagt, Lieben hern ist dan dz Recht, dz man dem Manne, der dagh vnd Nacht muss erbeitten, in 9 Jharen keinen Vnterhalt gegeben hatt, gedencket Ihr nicht dz Godt d(er) Almechtige, dz gantze Koningreiche darumb straffen wurde, vnd hirbei Ihne vferlecht dz ssie mir ohne allen Verzugk sollen meine Bestellunge fertigh machen, worauff ssie mir vf Kon: Mtt: gnedige behagh zum vfenthalt haben gemacht, zw Stockholm Ao. 1609 den 23 Nouemb: wie solches Ihre handt Siegell aussweisset, worauff die Hern Chamer Rethe mitt mir haben Rechen lassen, vff 5 Jahr minus 6 Wochen, vnd mir vorweissen nach Obsall den Rest vf die 5 Jahr zuempfangen, wormitt ich zufrieden bin, Aber meinen Kerckzehenden alss 72 tn. sso mir Restet von Ao. 612 Biss Ao. 613 hatt mir Peer Olfsson

²⁾ Sulgudes olev on äärele kirjutatud.

³⁾ Maha tõmmatud.

ohne der Chamer Rethen wissen vnd willen genummen, vnd mir zw Erbro gelobt, ehr wolte mir zw Stockholm auss der Käste liefern, aber nocht zur zeitt nictes bekommen, Ihmgleichn von Ao. 613 Biss Ao. 614 auch den Kerckzehenden noch nicht empfangen.

Zum Andern, Magh ich E. W. G. G. auch vnderdienstlich nicht vorenthalten, wie dz ich, vnd meiner Frawen Mutter die Sz. Grullesche, zw Vellin, Ihm Kerkuschen, vnd Smiltischen, Etlzige Eddelmans sitz mitt — 108^{1/2} Haken landes, vnd 19 Heusser, 16 Gerten, vnd 13 Rigen mitt 4 Diken vnd 1 Mohle, zw Vellin, vnd H. Dirick Storcken Sz. Hauss zw Dorpte, haben alle Inne gehatt, wie I. K. Mtt: Hochss: gedechtenusse mir sselber auss meinem Hoffe, von meiner Frawen, vnd Kindern, haben wegk genummen, vnd bin 8 Jahr von meiner frawen vnd Kindern wegk gewesen, vnd meine Frawe vnd Kindere, mitt 14 Perssonen, 8 Jahr langh, zw Reuell habe aussgehalten, wie solches Michell Oloffson, vnd. Boo Wernerson woll bewust ist, solche gueter ssein wir alle quidt vnd loss.

Zum Dritten, Magh ich e. W. G. auch Clagende nicht vorhalten, wie dz d(er) Oberster Johan Bengkson Sz. zw Vellin Ao. 1600 den 7 Octob: von meiner Frawen Sz. Mutter Eine Carpe mitt Siegell vnd Brieffen, von etzlige hundert Jharen hero, vf Liuekens gueter, Nebenst etzligen Handschriften vf Liueken guetere, So Sz. Bartelt von Grullen, von andern Leuten, mitt gelde eingelossen hatte, Ihmgleichen Her Bartelt v. Grullen Restzeddell, vnd Junge Johan Liffken Restzeddell, zusehende gebetten hatt, vnd gelobet hatt bei wharen glauben, Ihr stracks wieder zuliefen, ehr hatt aber die brieffe bei sich behalten, vnd sich dz gudt verlehnen lassen, wie solches Carl Carlsson woll bewust ist, ob dz ehrlich gehandelt ist, gebe ich einen Jeden Christen zuerkennen,

Solches habe ich E. W. G. Vnd H. meiner vnumbgenglichen Notd nach, Clagende nicht verhalten wollen, Vnd gelangett derowegen, ahn E. W. G. vnd Herlicheitten, Mein vnderdienstliges fleissiges bitten, vnd flehendt, meine grosse beschwer vnd obligen behertzigigen wollen, vnd mir armer alter Man sso gunstiglich erscheinen, vnd die hulfliche handt leihen, dz ich zu ergetzunge meiner schulden die 2 Kerckzehenden ohne Verzuk ausskrigen muge, dan alles was ich mitt meinem gantzen Hause, diess ganze Jahr gegessen vnd gedruncken habe, Ihmgleichen vor holtz aussgeben, vnd vor Hussshuhre, dz habe ich alles von andern Leuten gelehett, auch mein vnd meiner Frawen und Kindern Silber Schmade, verkauft vnd versetzt, dz ich nictes behalten habe, auch hirnebenst die G. Vorssehung thuen dz ich meine Betzahlung, sso mir vf 2 schreiber, 1 Knecht vnd Jungen, auch Pferde, vnd andern Persselen, Ihn 1^{1/2} Jharen, Ihn Reuision Sachen in Lifflandt vfgegan ist, wiederumb erlangen vnd bekommen muge, damitt ich meinen gueten ehrlichen nhamen retten muge,

Pitte auch Ihmgleichen wegen Liueken gueter, sso meiner Frawen Erb vnd Pfandtgudt ist, dz ich von I. K. Mtt: Einen Brieff darauff erlangen vnd bekommen muge, dan der Jochim Hinrich von Kahlen, vor etzligen wochen, zur Narue gestorben ist⁴⁾, damitt solch gudt ahn die Rechte Naturliche Erben, wiederumb gelangen vnd komen muge.

Pitte auch noch abermalen, wegen meiner vorstreckeden gelde, woruan meiner Frawen vnd Kindern, — 5000 dalr. zukommen, sso ssie zum teile geerbet haben, mir mitt guetem Rade, bei zu wohnen, wo ichs damitt anfangen soll, dz ich zu meiner betzahlung gelangen muge, der Kon: Mtt: Hochss. gedechtenusse, haben mir woll angeboten, Rein-

⁴⁾ Jordan oli nähtavasti saanud ebaõigeid teateid, sest Jochim Hinrich von Kahlen elas kindlasti veel 1626 (Brieflade II, nr. 387).

holt Brakels gueter, vnd Mouritz Wrangelss gueter, welches H Johan Mollers Erben, verpfendet ssein vor $3\frac{1}{2}$ dusent dalr., welches gross geldt ist,

Ihmgleichen hatt der Sz. Schatzmeister mir geraden, dz ich solte etzlige vorfallende gueter, auch andere guetere, sso leutte mitt Vnrechte besitzen, ausssehen, wordurch ich meine Betzählunge wiederumb erlangen muchte, welches ich auch zum teile ettwas ausgesehen habe,

E. W. G. V. H.

Dienstwilliger Diener wiederumb
Ihn alle wege
Michell Jordan.

4. Michel Jordani teine palvekiri Axel Oxenstiernale. Daatumita.

Omakäene orig., Rootsi Riigiarhiiv, Oxenstiernska samlingen. Tagaküljel omakäeselt: „Michel Jordan Belangende, was vff seine Reise nach Lifflandt vfgangen iss. No.“ — Kirjutatud ilmselt vähe hiljemini kui eelmine ürik, sest Jordan palub selles palka 1614.—1615. a. eest, kuna eelmises ürikus mainitakse aastat 1613—1614 viimasena, mille eest palk saamata.

Wolgeborner Gnediger Her Cantzler, Negst Erbietunge meiner vnderdienstlichen Dienste, Pitte ich Ewer Wolgebornen Gnaden, wollen Ihre Kon: Maytt: meine Beschwer vnd Obliegen, Ihn aller Vnderthenigkeitt vorbringen, damitt ich wissen muge, wornach ich mir Richten soll, Alss

1. Zum Ersten, Ist mein vndertheniges Pittendt, Ewer W. G. bey Ihre Kon: Maytt: vornehmen wollen, vf was Meinunge Nils Jonson vor einen Chamerer vber Lifflandt ist bestellet vnd angenommen wurden.

2. Zum Andern, Ist mein vndertheniges Pittend, diewile ich von Ihre Kon: Maytt: wegen, Bin nach Lifflandt abefertigett, etzlige Sachen zuorrichten, vnd nicht einen schilling mitt bekommen habe, auch meinen Kerckzehenden — 72 tn spänmall (!) von Ao. 612 biss Ao. 613 zw Stockholm nicht bekommen habe, vnd $1\frac{1}{2}$ Jahr hero in Lifflandt, einen deutschen schreiber, vnd einen schwedischen Chamer schreiber, vnd 2 andere Diener vnd mein eigen Pferde, alles vf meinen Beutell habe halten müssen, vnd das Landt vf vnd Nieder habe ziehen müssen, vnd Randtsakett⁵⁾, als Pitte ich vndertheniglich, dz ich meine ausgelechte Gelde, vermuge meiner Rechnunge, Nebenst den Kerckzehenden erlangen vnd Bekomen muge, Ihmgleichen auch wegen meiner bestellung, von Ao. 614 biss Ao. 615. dz meine erlangen vnd bekommen muge, dan ich habe nuhn diessen beiden Könige baldt 15 Jahr hero gedienet, vnd noch nicht vuhll 5 Jahr empfangen, vnd vordiente Lohn Schreiett zw Godtt Ihm Himmell. Dan ich habe ess Suhrlich vnd schwerlich in meinem hohen alter vordienet. Und lide grosse Nodt.

3. Zum Dritten, Ist auch mein vndertheniges demutiges Pittendt Nachdemhale Ihre Kon: Matt: Her Vater Hochss Gedechtenusse vff ewer Kon: eigen gnediges Anbringendt, zw Nie Copinck Ao. 609. die H Chamer Rethe zu sich furdern lassen, vnd Ihne domhalen vferlecht, auch dem Herrn Schatzmeister ihmgleichen beualen mir zubezahlen, vnd dem H Hans Akesson meine Rechnunge sselber vbergeben, alss pitte ich vnderthéniglich, dz ich meine ausgelechte Gelde, sso meist meiner Frawen, vnd Kindern zu kommen, wiederumb muge erlangen vnd bekommen, dan Godt im

⁵⁾ Rootsipärane sõna, täh. järele uurida.

Himmell ssei ess geklaget, was ich vor betrubnisse inn meinen Herten habe, dan meine Jungeste Tochter hatt ess sich zu Herten gezogen, dz ssie gantz von Sinnen ist,

4. Zum Vierden, Pitte ich auch Ihre Kon: Matt: meinentwegen vnderthenigst anzufallen, diewile Ihre Kon: Matt: H. Vater hochss. Gedectenusse, zw Vellin, mir sselber auss meinem Hoffe wegk genummen hatt, vnd von meiner Frawen, vnd Kindern 8 Jahr wegk gewessen bin, vnd vber 100 Haken Landes, vnd 20 Heusser in Besitz gehatt habe, worfur mir Ihre Kon. Maytt: allergnedigst angelobet haben, diesser Orter wiederumb erstattung zuthuende, worauf auch Ihre Kon: Matt: Ao. 602. zw Stockholm Erich Elffsson Kon: Secreta: zu mir geschicket, vnd mir auss allen Gnaden, dz ich die Reuision im Stifft von Riga gethan, Ihn Finlandt ein gudt mitt nhamen Huchtis Ferdingh, vnd die Hofflage in Luuia Tridiung erblich gegeben haben, welchen Brieff Erich Elffsson noch bei sich hatt, zudem haben Ihre Kon: Maytt: mir, wegen meiner gueter im Vellinschen, Reinholtt Brakelss, vnd Mouritz Wrangells Gueter wiederumb gelobet zugeben, Ich habe nocht zur Zeitt nichts wiederumb bekommen, vnd habe meiner Frauwen eigen Erb vnd Pfandtgueter, alss Johan Liueken Gudt, vnd Hans Storcken Gudt die Mohle Kaunisar mitt etzlige Haken Landes, noch nicht in besitz. Alss Pitte ich vndertheniglich, bey Ihre Kon: Matt: anzuhalten, diewile Ihre Kon: Maytt: H. Vater, mir I. K. M. sselber beuhalten haben, dz Ihre K:Mtt: mir sollen Rechtes vorhelffen, damitt ich meine Erb vnd Pfandtgueter einbekomen muge, auch Erstattunge wegen meiner Gueter Ihm Vellinschen, wiederumb erlangén vnd bekommen mughe. Hirinne werden ewer W.G. sich alss ein Christlicher Her finden lassen, Welches Godt der almechtige nicht vnbelohnett wirtt Pleiben lassen, Vnd ich bin ess mitt Dahrstreckunge meines Blutds, in aller Undert: zuuordienen Ider Zeitt willigh vnd bereit.

E. W. G.

Underd: W. D. W.

Michell Jordan.

Anno 1612. den 25 Junij, von Stockholm abe nach Lifflandt gesegett, vnd zw diesser Reisse aussgeben wie folgett.

Zu Abow, auss Her Johan Pontus dess Gubernatorn Stalle, einen Starcken Jungen, sso keinen Dienst hatte, vnd die Lifflendische Sprache kundig war, angenummen, densselben strachs von meinen kleidern ein zumasse machen lassen, vnd 2 Hemmede, Ein Par steuelen, vnd Schohe gegeben, den ehr gar nakett vnd Bloss gewessen gekostett

Geldtt — 6 dalr.

Ihn Lifflandt in anderthalb Jharen, vor mir 2 Schreiber, einen Knecht vnd Jungen, vnd andere Leutte, sso ich habe Tractieren müssen, weiln ich kein Recht Wacken Buch Niergents befunden, Besundern vff Hapsell, vnd Weissenstein, vnd alles von Newen machen müssen, wie solches dem Hern Gubernatorn zw Reuell alles bewust ist, vffgegan, vnd vor Essen vnd Drincken aussgeben

Geldtt — 300 dalr.

Noch vor Pferde zu huren aussgeben, weiln ich habe alles mit mir fhuren müssen, ahn Essen vnd Drincken, vnd Beddewandt, dan mir niemant nichts zu willen gewust hatt.

Geldtt — 10 dalr.

Noch vor Pappir aussgeben

Geldtt — 16 dalr.

Noch vor meine Pferde vor Hafer vnd Hoij aussgeben

Geldtt — 16 dalr.

Noch vor Holtz in die Rechen Chamer zw Reuall ausgeben

Geldtt — 10 dalr.

Noch vor Lichte ihn die Rechen Chamer ausgeben

Geldtt — 5 dalr.

Noch einen Schreiber Johannes sso mir ein halb Jahr zw der Cronen Beste gedienett, hatt, vnd nicht mitt mir nach Schweden reissen wolte ahn Gelde, Kleidungh, ein Par Steuelen, vnd ein Hemmett geben thutt

Geldtt — 25 dalr.

Noch vor meine 2 Diener in Lifflandt, zw Kleidungh, Steuelen, Schohe, vnd Lapschohe. ausgeben thutt

Geldtt — 20 dalr.

Noch mir ein Pferd It dem Bossen wege dodt gebleiben, sso mir kostett

Geldtt — 20 dalr.

Summa iss — 468 dalr

Vff des Sz: H. Schatmeisters Seuerin Ribbings Beuelich, sso in Jegenwertigkeit dess Stathalters H. Hans Erichsson geschehen ist, vnd gelobet hatt zu bezahlen, aussgenummen, zw Stockholm, zw Winter vnd Sommer Kleidungh thutt

Geldtt — 120 dalr.

Noch einem Schwedischen Chammerschreiber Peter Holm, meine Handschrift geben vor Lohn vnd Kleidungh

Geldtt — 50 dalr.

Noch einem Handtschreiber Hans Schrader sso ssein eigen Pferd hatte, sso wegen Bossen Weges vmbkommen, vor ssein Pferd, vnd Lohn, meine Handschrift ausgeben, sso itzt bei dem Gubernator vor ein Profiantmeister dienett vff

Geldtt — 45 dalr.

A. Korhonen.

Teoorjuse-aja põhiprobleemidest.

Et anda õiget hinnangut Eesti ala suurtest agraarreformidest XIX sajandil, nende põhjustest ja tagajärgedest, ei piisa kaugeltki nõrgast alusest, mis sellisele üldsünteesile annavad A. v. Gerneti ja A. v. Tobieni suured teosed. Asjalikuma ja objektiivsema Gerneti ning omas rüütelkonnameelsuses õige taltsutamatu Tobieni uurimistulemusi tuleb alati kohelda terava kriitikaga, seal kus vähegi juttu on kohalikkude rüütelkondade ja Vene keskvalitsuse osast suurte agraarseaduste toimetulekus. Seda ongi meie ajaloo-uurimine küllalt teravalt silmas pidanud.

Kuid kaugeltki mitte rahuldaval määral ei ole eesti ajaloo-uurimine silmas pidanud seda, et nende teoste tendents ei piirdu üksi keskvalitsuse osa halvustamisega XIX sajandi agraarseadusandluses ja kohalikkude rüütelkondade praktiliste kaalutluste ning egoismi asendamisega filantroopiliste motiividega. Eriti Tobieni juures tungib ebateadlik tendents ohtralt määral ka niisugustesse küsimustesse, mis rüütelkonna poliitika ja mentaliteedi suhtes peaksid olema näiliselt

ükskõiksed; selliste küsimuste hulgas on palju neid, mis eesti talurahva ajaloo on esmajärgulise tähtsusega¹⁾.

Kuid veel rohkem: Gerneti ja Tobieni teostes ei tule arvestada ainult poliitilist tendentsi. Objektiivsusest kallutab neid teoseid kõrvale vähemalt samal, kui mitte suuremal määral, ürikliku materjali ühekülgus, millel nende sünteesid põhinevad. Gernet ja Tobien on oma teostes kasustanud küll õige mitmekülgsed allikaid, kuid sel mitmekülgsel ainesel on õige tagasihoidlik osa üldsünteesis, kus maapäeva toimikute ja agraarseaduste väljatöötamise ümber kogunenud materjal oma alla matab kõik muu. Loomulikult siis ka Gerneti ja Tobieni käsitlusis saavad eesti rahva põhilisteks arenguteguriteks agraarseadused ja nende koostajad. Pole mingit põhjust kahelda agraarseaduste suures mõjus eesti talurahva seisundi kujunemisele. Kuid agraarseadusis ei tohi kaugeltki mitte näha mingit *deus ex machina*, mis kehtima hakates talurahva elu täiel määral kujundab oma palge järgi ja mis teiselt poolt on täpsaks peegelduseks enne neid kehtinud väärnähtustele talurahva elus. Võttes vaatlemisele eeskätt agraarseadused ja nende tekkeloo, teevad Gernet ja eriti Tobien suure hüppe sellisesse ühekülgusse. Veel suuremaks paisub aga viga siis, kui me mitte küllalt kriitiliselt suhtudes Gerneti ja Tobieni õigusajaloolistesse teostesse hakkame nende käsitlustest välja lugema, milline oli õieti talupoegade tegelik seisund teoorjuse-ajal²⁾.

Eesti talupoegade sotsiaal-majanduslik seisund ja Eesti-Liivimaa

1) Üks näide Tobieni kohta. Tobien konstrueerib otsese tendentsi mõjul 1804. a. seaduse aina Liivimaa rüütelkonna algatusel ja tahtmisel toimunud aktiks; 1819. a. seaduse puhul ei saa ta eitada, et see oli kroonu poolt maapäevale peale surutud. Sellest kaudne tendents: kujutada heledate värvidega 1804. a. seaduse võimalikke tagajärgi, halvustada aga nii palju kui vähegi võimalik 1819. a. seadust. Kirjutades selle arvele palju puudusi, aga ka palju sellest sõltumatuid nähteid, mis kuigi laialt ei tarvitsenud esineda, vaid Tobieni poolt on tendentslikult välja nopitud XIX sajandi keskpaiga maapäevade vastakatest sõnavõttudest, kusjuures alati jääb küsimus, kas 1804. a. seadus kõiki neid nähteid oleks tõkestanud.

2) Näit. talude mõisastamise ulatuse kohta Liivimaal teoorjuse-ajal. Kuna 1849. ja 1860. a. talurahvaseadustes kvootemaa küsimus mängib kesket osa ja Tobieni tõlgitsusel need seadused mõlemad pidid olema talurahva kaitseseadused, siis on eesti ajalookirjanduses järeldatud suurt talude vägivaldset mõisastamist teoorjuse-ajal. Küsimata, kas kvootemaa eraldamisel üldse oli mõtet talupoegi kaitsta. N. Köstneri uurimistulemused näitavad selgelt, et mõisad hiljemini ei suutnud oma põldusid laiendada kvote ulatuses, vaid et, vastupidi, nad olid sunnitud mõisastamisest suuremal määral talustama mõisamaid. Vähe tähelepanelikum 1849. ja 1860. a. seaduste ümber ja varemingi toimunud läbirääkimiste jälgimine näitab, kui juhusliku elemendina kvote sinna sisse pääses kompromissi viljana mitme projekti vahel — lõpuks mitte kõige vähem selle pärast, et Liivimaa rüütelkonna meelest oli kasulik kroonule suurt järeleandmist teha kõige vähem olulises küsimuses. Analoogiaid on muiski küsimustes. Mis olude peegelpildiks siis niisugused seadused saavad olla?

agraarseaduste areng ei liikunud kaugeltki rööbiti ega passinud ligikaudugi nii täpsalt kokku nagu katkirebitud paberitüki kaks poolt. Peale talupoegade tegeliku seisundi mõjustasid XIX sajandi seadusandlust suurel määral mõisnikkude majanduslik mentaliteet ja nende enda majanduslikud ja poliitilised huvid ja teiselt poolt ka õigetest või ekslikel arusaamistel siinsest olukorrast põhinevad keskvalitsuse nõuded. Talupoegade seisundi areng omalt poolt ei toimunud kaugeltki ainult agrarseaduste ettekirjutusel, millede mõju Gernet ja Tobien kalduvad kaugelt üle hindama³⁾. Talupoegade majandusliku

³⁾ Tobieni teost läbibastab seisukoht, et 1804. a. seadus kehtima pääsesdes otsekohe parandaski talupoegade seisundi, pannes piiri mõisastamistele, talude koormiste ebakonstantsusele ja mõisniku omavolile õiguslikes küsimustes. Äärmiselt puuduliku järelevalve juures, mis 1804. a. seadusele osaks sai, oleks see mõeldav olnud ainult siis, kui tõepoolest talurahva kaitse-seadus oleks olnud Liivimaa aadli suure enamiku veendumuste kajastaja. Seda ta aga polnud ja on küsitav, kas jätkuv sunnismaisus ning endiseks jäänud mõisamajapidamise süsteemist johtuvad tendentsid, mõisnike ja talupoegade harjumused üldse oleksid lasknud 1804. a. seadusel ellu astuda neis mõisades, kus seda just vaja oli, s. t. kus kalduti röövmajandusse. 1804. a. seaduse keskseks osaks oli kaheldamatult talurahva koormiste normeerimine, millest sõltus ka talurahva valdusõigus taludele. Talurahva koormiste 1804. a. norm oli aga eksakne ainult paberil. Seaduse tegelikku ellu rakendamisel aga ilmnes õige massiliselt võimalusi talude koormistenormi mitmel pool tõsta üle nende kandejõu; tähtsam asos — teopäevade suhtes — mõõdeti talurahva koormisi õige venivate meetritega, mis mõisniku omavolile jättis lahti ukсед ja aknad. Nii võib Tobienigi mitmel puhul tulla väitele, et teoorjuse-aegne kohalepingute mõjul toimunud teokoormiste tõus väga hästi ära mahtus 1804. a. normide piiridesse.

Teiselt poolt ka 1816./19. a. seaduste mõju talurahva olukorrale on Gerneti, Tobieni jt. järgi ilmselt liialdatud ses mõttes, et nende läbi meie maaühiskonda oleks tunginud eramajanduslikud vahekorrad kõiges omas teravuses. Et nende seaduste kehtimahakkamisest peale oleks Eesti- ja Liivimaal maksvusele pääsenud mõisniku absoluutne majanduslik ülivõim täitsa kaitsetute talupoegade üle, see on puht-teoreetiline konstruktsioon, mis põhineb eeldusel, et pärisorjuse ja ka talurahva kaitseaduste ajal mõisnike suhtumine talupoegadesse polnud häälestatud hoolimatult majanduslikest püüdlustest, vaid patriarhaalsusest.

See teoreetiline konstruktsioon on Gerneti ja Tobieni poolt põhjendatud kaasaegsete „üldise hinnanguga“. Nende väga mitmekesiste ja vastakate sõnavõtude hulgest, mis XIX sajandi keskpaiku toimusid meie mõisnikkude poolt maapäevil jne. talurahva olukorra kohta, võib Gerneti ja Tobieni eeskuju pea peale pöördes välja noppida ka selliseid, mis tõendavad hoopis vastupidist teoreetilist tuletust 1816./19. a. seadustest ja nimelt seda, et nende seadustega talupoegade majanduslik olukord endisega võrreldes pidi paranema.

Aga olgu peale 1816. ja 1819. a. seadustel oli mõisnikkonnas, nii Liivi- kui Eestimaal tugev opositsioon. Mispärast me peame aga tingimata arvama, et see ringkond mõisnikke, kes sajandi keskpaiku soovisid tagasipöördumist 1804. a. põhimõtete ja sunnismaisuse juurde, ning kritiseerisid 1816./19. a. seadusi, tegid seda talupoegade kaitse huvides? Just selle reaktsioonilises ringkonnas olid õige tugevad hääled, mis 1816./19. a. seadusele süüks panid liiklemisvabaduse moraalselt laostavat mõju talu-

seisundi kujunemisel ei etendanud mitte vähem tähtsat osa rahvaarvu juurdekasv, uued põllukultuurid talupoegadele jne.

Kõige selle tõttu XIX sajandi esimese poole agraarseadusandluse tundmine ei tähenda veel kaugeltki eesti talurahva tegeliku majanduslik-sotsiaalse seisundi tundmist samal ajal. Veel rohkem: meie ettekujutus XIX sajandi agraarseadusandlusestki ja selle motiividest nihkub alles siis õigesse valgusse, kui saame õige pildi eesti talurahva seisundist olenematult agraarseaduste ümber peetud argumentatsioonidest ja neist johtuvast eelarvamusest, nagu oleks agraarseadus see kõige tähtsam talurahva seisundi mõjustaja ⁴⁾.

Paremat pilti XIX sajandi alguse agraarajaloost võime saada andes suurema kaalu, kui Gernet ja Tobien jt. seda teinud, sellistele meie maa põllumajanduslikke olusid kirjeldavaile allikaile, nagu Huecki „Darstellung der Landwirtschaftlichen Verhältnisse“ laadilistele publikatsioonidele ⁵⁾. Samuti valgustab kaudselt talurahva seisundit teo-

poegadele, nende vähest seostust kodutaluga, nende pieteeditunde kadumist mõisniku vastu jne. Need etteheited 1816./19. a. seadusele tulid südamest. Kuid olukorras, kus keskvalitsus nõudis talupoegade seisundi parandamist, on kaunis küsitava otsekohesusega ja objektiivsusega need etteheited, mis samast leerist tehti 1816./19. a. seaduste vastu, et need jätavad talupoja rohkem kui enne kaitsetuks mõisniku vastu.

Üldse valdav osa mõisnikkude sõnavõtte uute agraarseaduste ümber on keskvalitsuse poliitika kohaselt ümber sõnastatud selliseks, nagu oleks kõneleja eesmärk parandust tuua talupoegade seisundis. Nagu moodsal ajal „rahualalhoidmise“ sõnalise katte alla võivad mahtuda ka kõige agressiivsemad püüdlused rahu vastu, nii mahtusid XIX sajandi keskpaiga maapäevadel „talurahva kaitsmise“ maski alla mitte üksi nende mõisnikkude püüdlused, kes uute agraarseaduste eesmärki nägid ise elamises ja talupoegade elada laskmises, vaid ka nende mõisnikkude püüdlused, kes arvasid tulnud olevat paraja aja, et kaduma läinud pärisorjuse võimu talupoegade üle taastada. Kõigile oli ühine oma püüdluste argumenteerimine talurahva halveneva seisundiga. Ons aga need argumentid allikaks, millest me pikema jututa saame välja lugeda 1816./19. a. seaduste järeloomu talurahva seisundile?

Lõpuks ei tule unustada, et kõik 1816./19. a. seaduste arvele kirjutatud puudused talurahva suhtes olid nähted, mis johtusid mõisamajapidamise teoorjuse süsteemist, nagu me agraarajaloo põhitegurit on näinud XVIII sajandil H. Sepp ning XIX sajandil N. Köstner, ja mis esinesid ühel viisil pärisorjuse-, kaitseseaduste- ja teoorjuse-ajal. Kas nad viimasel ajal olid tugevamad või nõrgemad kui enne 1804. a. ja enne 1816./19. a. seadust, see on küsimus, millele laialivalguvad maapäevade argumentatsioonid üksi vastust ei anna.

⁴⁾ Talupoegade madala elustandardi juures pidi rahvaarvu liikumine kajastuma õige teravalt nende majanduslikus seisundis. Rahvaarvu kasv Liivimaal 1819.—1850. a. ligikaudu 25% võrra näiteks oli talurahva üldolukorra kujunemises kindlasti tähtsamaks teguriks, kui talude mõisastamine 2—3% ulatuses.

⁵⁾ Kusjuures Huecki teost kui raharendile siirdumist propageerivat tööd tuleb võtta üksikküsimustes teravamalt kriitika alla kui see seni toimunud.

orjuse-ajal ka Liivimaa usuvahetuslike rahutuste ümber koondunud üriklilik aines, millel aga enamasti on sama tendents kui eelmainitud rüütelkondlikel allikail⁶⁾.

⁶⁾ Talurahva usuvahetuslike rahutusi ei saa võtta selles mõttes indikaatorina eesti talurahva majanduslik-sotsiaalse seisundi arengu kohta, nagu osutaks nende puhkemine talurahva häda ja viletsuse jõudmist täisküllasuse astmeni. Agraarahutused ei puhke kaugeltki mitte alati siis, kui talupoegi seisund on kõige raskem, vaid siis, kui teda tuntakse eriti raskena; eriti aga siis, kui väljaspoolt nihkub silmapiirile enam-vähem reaalne võimalus oma seisundit parandada. Kui Liivimaa rüütelkond seisis ülesande ees lämmatada keskvalitsuse tendentsi vene-usu levitamiseks meie maal, siis püüdis ta oma seletustes talurahva käärimise põhjusena rõhutada selle aineliselt rasket seisukorda. Eriti innukalt püüti neid ainelisi raskusi lokaliseerida 1841. a. ja 1844. a. ikaldustele, et pääseda ebamugavast kroonu vahelesegamisest Liivimaa agraaroludesse.

Kui tahaksime Liivimaa usuvahetuslikest rahutustest teha tagasikäivat otsustust selle kohta, kas talurahva majanduslik seisund 1819. aastast peale halvenes või paranes, siis peame nende rahutuste ümber koondunud rüütelkondliku päritoluga allikainese tendentsi läbi nägema. Ka lambakasvatuse ning uute põllukultuuride sissetoomist Liivimaa mõidasesse ei tarvitse siis vaadelda teoreetilise eelarvamusega, et igalpool, kus see toimus, koos mõningate teopäevade lisandumisega, oleks halvenenud ka talurahva seisund. Just neis mõisades, kus esijoones üle mindi uutele põllukultuuridele, levis talupoegade hulgas samuti esijoones kartuli ja ristikkeina kasvatust, mis suurendas taludegi toitevõimet. Igatahes nende andmete järgi, mis olemas, ei kattu usuvahetuse suurem eripingsus sugugi mitte aladega, kus mõisad üle läksid uutele kultuuridele.

Tagasikäiva otsuse puhul usuvahetuslikest rahutustest talupoegade majanduslikule olukorrale ei tohi meie end eksiteele viia lasta ka luteri-usu pastoritelt pärinevast informatsioonist, mis tekkinud katastroofis mõisnikkude süüdistamise kõrval usuvahetuslikus liikumises eriti rõhutab juudaslikku joont isaisade usu vastu. Kahtlemata liikus rahva hulgas väga palju selletüübilisi kuuldusi, nagu see, et usuvahetuse puhul antakse kolm toopi tangu, kuid see ei tähenda veel, et keegi kolme toobi tangude pärast vene usku oleks läinud. Talurahvas lootis vene usu kaudu maad saada eraomanduseks, maksu- ja teovabat maad ning muud ülejäänud kuuldused suuremalt osalt huvitasid talurahvast kui sümptoomid keisri heast või halvast suhtumisest talupoegade põhisoovidesse.

Meie ei tarvitse usuvahetuslikule liikumisele anda luteri-usu pastorite ja paljude endise kiriku alla jäänud talupoegade närustavat ilmet, ja usuvahetuses näha majanduslikku viletsusse uppuva rahva haaramist ölekõrre järele. Muidugi talurahva seisund oli raske, kuid meil puudub otsene tõend, et usuvahetuslikud rahutused puhkesid seetõttu, et see seisund endisega võrreldes veelgi oleks raskenenud. 1841. a. ja 1844. a. ikaldused, mida Liivimaa rüütelkond talurahva käärimiste põhjusena üles puhub, polnud kohaliku talurahva elus midagi erakordset, ega polnud ikaldused ka varemini esile kutsunud usuvahetuslike rahutusi.

On tõenäone, et usuvahetuslikest rahutustel pole mingit tegemist talurahva majandusliku seisundi üles või allapoole nihkumisega XIX sajandi esimesel poolel. Pigemini neid rahutusi tuleb seletada kaasaegsetele tegelastele ja autoritele enam-vähem täiesti silme vahele jäänud kolmandama teguriga, ilmavaatelse murranguga, mis toimus Lõuna-Eesti talupoegades sel ajal. Hästi või halvasti taibatud võimalus usuvahetuse läbi saada maad

Küllaldase kriitikaga läbi nähes ja kõrvaldades Tobieni ja Ger-
neti poolt tarvitatud allikainese tendentsi, siis veel appi võttes meie
enda ajaloo ning üldise ajaloo kaugema perspektiivi, kahtlemata
osutub võimalikuks senist sünteesi meie XIX sajandi talurahva aja-
loos märksa korrigeerida ja olulistesti punktides teisele alusele viia.
Kuid selline süntees jääb kaudselt tuletatuks ja mitmes osas hüpo-
teetiliseks seni kui meil puuduvad otsesed, eksaktsed andmed talu-
rahva seisundi arenemise kohta enne ja pärast suuri agraarreforme.

Kust võtta selliseid eksaktseid andmeid, mis enam-vähem ühtla-
sel alusel annaksid andmeid nii pärisorjuse-, kaitseseaduste-, kui ka teo-
rjuse-aja kohta? Vanemal ajal on olemas revisjoniraamatud, mis
talurahva majanduslik-sotsiaalse seisundi kohta annavad otsese ja
uurimiseks küllaldaselt täpsa läbilõike. Välja arvatud Liivimaa
1804./32. a. kataster, peeti Vene ajal, eriti pearaha sisseseadmise järel
Eesti- ja Liivimaa talurahvastiku kohta ainult hingekirju. Need 1782,
1795, 1811, 1816, 1826, 1834, 1850 ja 1858 koostatud revisjonilehed
loendavad küll ainult talude kaupa teatava mõisa piirkonnas elavat
rahvastikku ⁷⁾. Kuid nagu nähtub allpool Pajusi mõisa (Põltsamaa klk.
Viljandimaa) revisjonilehtede läbitöötamisest, võimaldavad nad teha
õige otseseid arvulisi järeldusi ka talurahva majanduslik-sotsiaalse
seisundi kujunemise kohta.

eraomanduseks langes Liivimaa talupoegkonnas käärimisteks küllalt ette-
valmistatud pinnale. Korduvad järsud pöörded agraarseadusandluses hak-
kasid kõigutama talurahva usku 500 aastase feodaalkorra endastmõiste-
tassusse, mida luteri-usu kirik jutlustas kui jumalastseatut. Eraomanduslik
mõtlemissviis ise hakkas mõisadest tungima taludesse, kus osalt veel kinni
oldi endistes harjunud kujutelmades, et mõisnik ei tohi suurendada koormisi
ja talusid mõisastada, kus aga teisele osale järkjärgult selgeks sai mõisnik-
kude 1819. a. usurpatsioon terves oma konkreetuses, andes talupoegi fan-
taasiale tõuke samasuguse eraomanduse poole. Üleminek feodaalselt ilma-
korralt eraomanduslikule omal ajal ei olnud väiksem murrang kui meie
päevil oleks üleminek eraomanduslikult ilmakorralt kommunistlikule. Kõik
märgid näitavad, et meiegi talupoegade hulgas see murrang igapäevastes aru-
saamistes ja mõistetes ei möödunud niisama pinnapealselt. Niisugusel
arengutasemel olevates rahvakihtides, nagu eesti rahvas oli tol ajal, kal-
dus see murrang kajastama usundlikes rahutustes nagu Rootsiski 1820-date aa.
kriis oli moodsa sektantluse tekkeajaks. Sel arengutasemel oleval rah-
val, mil eesti rahvas oli XIX sajandi keskpaiku, ilmakorraga kaasaskäiv
ilmavaateline murrang paratamatult pidi omandama religioosse ilme. Protest
1819. a. korra vastu pidi ühtlasi olema protest luteri-usu kirikuis jutlusta-
tava jumala vastu, ega läinud see jäljetult mööda ka neist rahvahulkadest,
kes käärimiste järele jäid luterlikeks. Saksa ja keisri jumala kokkupõrkest
hakkas ärkamisaegse valgustusaja kultuuri retseptiooni sissejuhatusena eesti
talupojaskonda imbuma eraomandusliku ilmakorraga seoses olevat majan-
duslikku aktiveeti. Usuvahetuse kriis ei tarvitsenud tekkida talurahva sei-
sundi halvenemise tagajärjel. Sama hästi võis ta esile tulla talurahva
noute kasvu tõttu.

⁷⁾ Revisjonilehed säilivad Riigi Keskarhiivis.

Mõned näited.

1) Revisjonilehed võimaldavad täpsa ülevaate talude mõisastamise kohta ja samuti uudistalude rajamise, talude poolitamise jne. kohta, sest revisjonilehed loendavad isikute kõrval ka talusid. Need on otsesed andmed.

Pajusi mõisas oli rohkesti talude pillutamisi 1795. ja 1811. a. vahel, hiljemini mõisastati ainult 6 talu, rajati aga uusi talusid juurde 3.

2) Kaudse indikaatorina talude jõukuse ja talurahva seisundi stabiilsuse kohta on talude püsimise koeffitsient ühe perekonna valduses. Revisjonilehed reeglipäraselt märgivad ära taluperemehe isiku; võrreldes kaht järgnevat revisjoni me võime täpsalt ära määrata taluperemeeste protsendi, kelle käest talud ära võeti või kes olid sunnitud neid käest ära andma. Alljärgnev tabel näitab, kui suur protsent talusid Pajusi mõisas teatud ajavahemikul senise peremehe käest ära läks.

1795-1811	3,85%
1811-1816	3,53%
1816-1834	2,72%
1834-1850	2,32%

Järgnev revisjon selgitab lähemalt ka asjaolusid, mis põhjustasid talude käest äramineku ja mis sai senisest peremehest peale seda.

Jällegi näide Pajusi mõisast:

1811—1816 läks 19 talu Pajusi mõisa 103 talust seniste perekondade käest ära järgmistel asjaoludel:

mõisastati	3 talu ⁸⁾
peremees suri, järele jättes ainult alaealisi poegi	2 talus
peremees jäi vanaks, sobivad järeletulijad puudusid	2 „
peremehe surma järel ei saanud talu poegadele, vaid koduväile	2 „
töövõimeline peremees oli sunnitud talu käest ära andma	10 „
1816—1834 lakkas 50 sugukonna valdus taludes järgmistel asjaoludel:	
mõisastati	3 talu ⁹⁾
peremees suri täisealiste pärijateta	10 talus
peremees suri, täisealised pärijad ei jäänud talu pidama	6 „
koduväi sai poegade asemel talu endale	3 „
töövõimeline peremees oli sunnitud talu käest ära andma	16 „
peremees jäi vanaks, siirdus poja juurde teise tallu, kõrvaliseks	1 „

⁸⁾ Mõisastamise järgi üks taluperemeestest läheb metsavahiks, teine metsasaksa sulaseks, kolmas (naise ja lastega) asub sulaseks teise tallu.

⁹⁾ Üks endise peremehe suguvõsa suri välja, teine läks mõisa kutsariks, kolmas sulaseks mujale.

peremees asus teise talu pidamisele	3 juhul
peremees suri, pärija sai teise talu	6 „
peremees rändas teise valda	1 „
peremees suri, poeg rändas teise valda	1 „
1834.—1850. a. lakkas 37 sugukonna valdus taludes järgmistel asjaoludel:	
peremees suri täisealiste pärijateta	11 talus
peremees suri, täisealised järijad ei jäänud talu pidama	7 juhul
peremees jäi vanaks, täisealisi pärijaid ei olnud	2 „
töövõimeline peremees oli sunnitud talu käest ära andma	11 „
peremees suri, pärija siirdus teise tallu	3 „
peremees läks vabadikuks, kuid poeg sai teise talu	1 „
peremees rändas teise valda	2 „

Mõned talud käisid aja jooksul 1811.—1850. a. mitu korda käest kätte. 1850. a. oli Pajusi mõisas nende perekondade käes, kes 1811. a. talu pidasid, ainult 30% taludest. 68% neist oli valdajaid vahetanud, 2% kohta on asjaolud ebaselged.

See on pilt Pajusi mõisa kohta. Kuid põguski tutvumine kogu Eesti ala revisjonilehtedega näitab, et talude käest kätte minek on väga sagedane nähe ka teistes mõisades ja on kaunis ühtlaselt iseloomulik pärisorjuse-ajale XIX sajandi alguse talurahva kaitseseaduste-ajale ja teorjuse-ajale. Talude valduse ebastabiilsus on talurahva töörõõmu languse suhtes igatahes teguriks, mis mõisastamise kaugele enda varju jätab.

Seega on ühelt poolt pikema uurimisetagi enam-vähem selge, et „lindpriius“ talude valduse suhtes oli ülemaaliselt omane mitte ainult vabalepingute ajale peale talurahva vabastamist, vaid ka pärisorjuse-ajale ning samuti ka kaitseseaduste ajale. Teiselt poolt aga võib vabalepingutegi ajastu kohta väita, et siin kaugeltki ei kadunud traditsiooniline pärisorjusaegne taba, mille klassilisi vorme talude äraminekul seniste pidajate käest loendab Hupel, tõstes muu kõrval välja juhu, kus talu teisele peremehele antakse senise peremehe surma või vanaks jäämise puhul ilma täisealiste järeletulijateta.

Ka teistel aladel peale Pajusi näitavad revisjonilehed sellise tava edasipüsimumist ja õigustavad väidet, et vahelduvad agraarseadused paljudeski olulistes küsimustes talurahva tegelikku seisundit puudutasid õige pinnapealselt, kuna aga otsustavat osa eesti talupoegade elus etendas XIX sajandi keskel, samuti nagu XVIII sajandi lõpul teorjusele põhjenev majandussüsteem. Sellest majandussüsteemist joutuivad majanduslikud seadused ja traditsioonid painutasid agraarseaduste raamistikku rohkem enese järgi, kui agraarseadused suutsid avaldada mõju neile.

Rohked talude käestminekud olid ülemaaliselt iseloomulikud sama hästi vabalepingute ajale kui ka pärisorjuse- ja kaitseseaduste-ajale. Küsimus on ainult erinevais proportsioonides. Pajusi mõisas (vt. joo-

nis lk. 124)¹⁰⁾ nad muutusid ajajooksul harvemaiks, teoorjuse ja vabalepingute ajal talurahva seisund avaldas stabiliseerumise tendentsi. Kuidas areng toimus ülemaaliselt, seda näidaku edaspidine revisjonilehtede laiaulatuslikum läbitöötamine. Igatahes väide, et talurahvas vabalepingute ajal sattus mõisniku senisest täielikuma majandusliku ekspluateerimise osaliseks on *fable convenu*, mis põhineb õige kergesti kriitikale alluvale allikainesele, eeskätt aga puhtteoreetilisele tuletusele 1816./19. a. seaduste põhimõtetest.

Lõpuks pole ka talurahva seisundi halvenemine kaugeltki ainukeseks teoreetiliseks järelduseks, mida 1816./19. a. muutustest võime teha. 1804. a. kaitseseadused omandasid ainult Liivimaal niivõrd eksaktse kuju, et nad talurahva majanduslikke olusid mõjustada võisid. Kuid puhtteoreetiliselki on küsitav, kuivõrd mõjuvalt nad Liivimaalgi suutsid tõkestada mõisniku omavoli sunnismaise ja mõisa kohuskonnale alluva talupoegkonna suhtes. Kas sellises olukorras siis 1816. ja 1819. a. seadusega võimaldatud liiklemisvabadus ja kohtuvõimu osalinegi emantsipatsioon mõisahärra isikust ei tugevdanud talurahva positsiooni majanduslikus võitluses mõisniku vastu?

Revisjonilehed võivad läbitöötatult kergesti jaatava vastuse anda ka sellele küsimusele.

3) Igal juhul on revisjonilehed kasustatavad statistilise pildi saamiseks muutuste kohta, mis toimusid vastavail ajavahemikel eesti rahva sotsiaalses koosseisus. Revisjonilehtede läbitöötamine eriti üksikute kihtide sotsiaalse tõusu ja languse kohta viib meid jällegi õige lähedale XIX sajandi esimese poole eesti rahva ajaloo suurte põhiprobleemide lahendusele.

a) Meil on revisjonilehtede kaudu võimalik statistiliselt kindlaks määrata nende taluperemeeste ja nende präsumptiivsete täiskasvanud pärijate edaspidist saatust, kes olid sunnitud oma talu käest ära andma.

Näide Pajusi mõisa kohta:

1811.—1816. a. läks seniste peremeeste käest ära kokku 19 talu, kuid 4 talu ainult sellistelt peremeestelt, kel surnes või vanaks jäädes ei olnud täiskasvanud või muidu sobivaid järeletulijaid ja 2 talu läks koduväidele. Ülejäänud 15-dest juhust:

end. peremees	läks teise tallu sulaseks	6 korral
„ „	jäi oma end. tallu sulaseks	2 „
„ „	läks mõisatööliseks, käsitööl., koolmeistriks	3 „
„ „	läks mujale tallu manuliseks	1 „
„ „	asus sugulaste juurde teise tallu	1 „
surnud peremehe arv.	pärija läks sulaseks mujale	1 „
„ „	„ „ jäi sulaseks isatallu	1 „

¹⁰⁾ Käesolevas kirjutises esinevad diagrammid on pärit K./Ü. „Looduse“ poolt väljaantavast „Eesti Rahva Ajaloost“.

1816.—1834. a. läks seniste peremeeste käest ära 50 talu. 11 juhul peremees suri või vananes täisealiste või muidu sobivate järeletulijateta, 10 juhul peremehed või ta arvatavad pärijad said omale ekvivalendi teise talu näol, 2 juhul peremees resp. ta pojad rändasid väljapoole valda, 3 juhul talu läks koduväidele. Ülejäänud 24 juhust:

end. peremees jäi oma end. tallu sulaseks või vabadikuks	13	juhul
„ „ läks mõisatööliseks, käsitööliseks	2	„
„ „ sai kirikusandiks	1	„
„ „ läks mujale sulaseks	1	„
surn. peremehe arv. pärija jäi sulaseks või vabadikuks isatallu	6	„
„ „ „ „ läks sulaseks mujale	1	„

1834.—1850. a. läks seniste peremeeste käest ära 37 talu. 13 juhul peremees suri või vananes täisealiste või muidu sobivate järeletulijateta, 4 juhul peremehed või ta arvatavad pärijad said omale teise talu, 2 juhul peremees rändas väljapoole valda, 1 juhul talu läks koduväile. Ülejäänud 17 juhust:

end. peremees jäi oma endisesse tallu sulasena või vabadikuna	10	juhul
surnud peremehe arv. pärija jäi oma isatallu sulasena või vabadikuna	7	„

XIX sajandi revisjonilehed alates 1816. a. revisjoniga loendavad ka naisi, nii et nendegi saatuse kohta revisjonilehed annavad vastuse (ka alaealiste tütarlaste kohta). Meid siinkohal see küsimus ei huvita; nimetada tuleks aga, et naiste ja laste saatuse talu käest äramineku kujunes teoorjuse-ajalgi enamasti selliseks, nagu Hupel kirjeldab seda pärisorjuse-ajal. Nad jäid suuremalt jaolt samasse tallu, ei puudu ka üksikud juhud, kus lesknaine abiellub sulasega, jäädes taluperenaiseks edasi. Ka siin püüsid teoorjuse-ajal õige visalt edasi pärisorjuse-aegsed traditsioonid ja tavad.

On põhjust arvata, et teisteski mõisades taludest ilma jäänud peremehed said kas sulasteks või vabadikeks. Ilma, et lähemalt jälgida suhtarvusi, kui palju neist läks ühte või teise kategooriasse, põhjustab see asjaolu, vaadeldud konkreetselt, õige terava kahtluse, kuivõrd paika peab eestigi ajalookirjanduses esinev traditsiooniline vaade, et taluperemeeste seisund teoorjuse-ajal läks kõige halvemaks, sulaste palgad aga tõusid.

Me teame pärisorjuse-ajast, et mõisades, kus talurahva koormised olid suureks aetud, oli mõisnikul raskusi sellega, kust saada peremehi. Kus talu pidamine end enam ei tasunud ega ei võimaldanud pererahvale majanduslikult paremat või sulaste ja vabadikega võrdset äraelamist (viimase võimaluse juures tuleb arvestada sotsiaalset momenti), seal eelistasid peremehed talu käest ära anda ja elada muretumat teolise või vabadiku elu. Hupel toob selle kohta palju näiteid, alates teoliste „abielustreikidega“ ja lõpetades talude põletamisega. Seetõttu sai pärisorjuse-ajal enam-vähem ülemaalseks nähteks, et mõisnikud olid sunnitud talusid kevadeti abistama viljalaenudega, et neid alles hoida. Ei tohiks olla suurt kahtlust, et pärisorjuse-ajal eriti veel silmas pidades majapidamiste ekstensiivsust talude koormatus oli tõusnud enam-vähem üldiselt võimaliku ülemää-

rani. Kaitseseaduste ajal talu koormiste norm fikseeriti, kuigi tõenäoselt isegi Lõuna-Eestis teda ei vähendatud.

Talude koormiste tegelikus elus võimaliku ülemäära ja sulaste palkade vahel on oma kindel korrelatsioon. Kui sulaste palgad tõusid, see mitte ainult ei tõrjunud peremehe talust, tehes talupidamise ebatasuvamaks, vaid ka tõmbas neid taludest välja, sest sulasepõli oli peremehe-põlvega võrreldes muutunud endisest hoopis soodsamaks.

Kui me jääme selle juurde, et sulasepalgad teoorjuse ajal üldiselt tõusid, siis on raske kinni pidada seisukohast, et talude jõukus üldiselt langes. Või ka vastupidi. Sellest korrelatsioonist, arvesse võttes ka talude tootvuse võimalikku tõusu, järgneb terve rida vaatekohti talurahva seisundi üle teoorjuse-ajal ja põhjustegi üle, miks mõisnikud soovisid XIX sajandi keskel tagasipöördumist 1804. a. põhimõtete juurde või hoopis uut agraarreformi.

b) Revisjonid võimaldavad saada ülevaadet ka teiste talurahvakihide tõusust ja langusest resp. tõusu võimalustest üksikutel perioodidel.

1795—1811 tuli Pajusis täitmisele 54 talu. Uuteks peremeesteks olid:

mujalt perepoegi	10,
mujalt peremehe	4,
mujalt peremehe-vendi	4,
sulaseid	30,
vabadikke	4,
muid	2.

1811—1816 täideti Pajusis 16 talu. Peremeesteks olid:

mujalt perepoegi	2,
mujalt peremehe-vendi	1,
sulaseid	11,
vabadikke	1,
endiseid peremehe	1.

1816—1834 täideti Pajusis 50 talu:

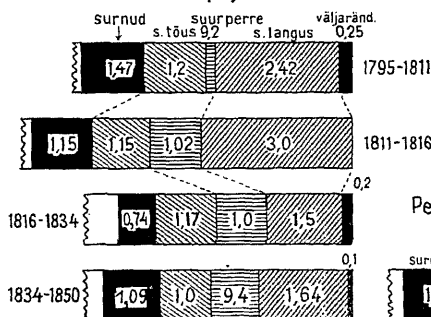
mujalt peremehe ja perepoegi	9,
mujalt peremehe-vendi	5,
endiseid peremehe	1,
sulaseid	16,
vabadikke	4,
mõisamehi	3,
kasvandikke	2,
väljastpoolt sisserännanuid	7,
sots. seisund teadmata	3.

1834—1850 tuli Pajusis täitmisele 38 talu. Uuteks peremeestekt olid:

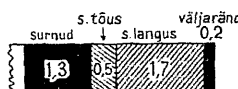
mujalt peremehe	3,
mujalt perepoegi	13,
mujalt peremeeste sugulasi	3,
sulaseid	4,
sulaseid või vabadikke	2,
vabadikke	4,
endiseid peremehe	1,
võõrsilt sisserännanuid	5,
sots. seisund selgusetu	3.

Kuidas toimus Pajusi mõisas sotsiaalne ümberkihtlus mitmesugustes rahvakihtides, seda näitavad alljärgnevad tabelid, milles arvud tähendavad protsente aastas ja millest meid siin kohal huvitab nende kihtide sotsiaalne tõus, s. o. peremeheks saamine.

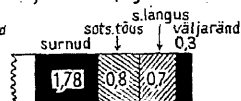
Perepojad.

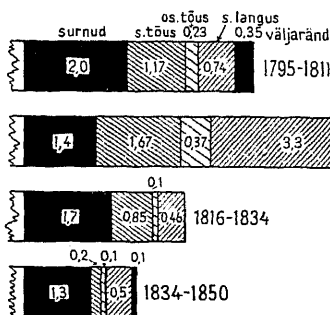
Peremehe vennad.

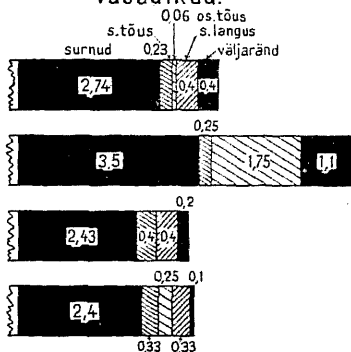
End. peremehed ja nende pojad.

Sulased.

Vabadikud.

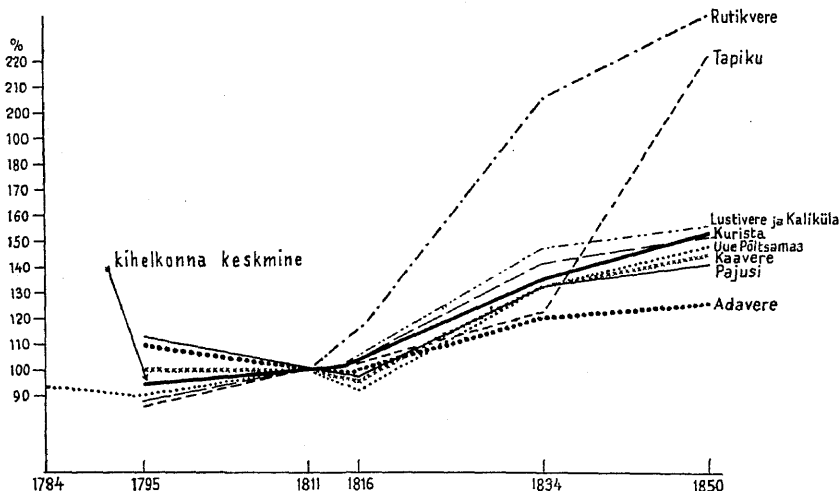
Üksikute rahvakihtide sotsiaalne tõus ja langus on küsimus, mis väärib laiaulatuslikumat läbitöötamist revisjonilehtede kaudu. Ühe rahvakihi seisundi raskuse mõõtmiseks ei piisa ainult ta üldise majandusliku käekäigu vaatlemisest, vaid mitte vähemal määral selliseks kriteeriumiks on ka suuremad või vähemad võimalused sotsiaalseks edasijõudmiseks.

Pajusi mõisas võime teoorjuse-ajaks märgata pererahva olukorra teatavat stabiliseerumist selles mõttes, et koos rahvaarvu tugeva kasvuga ei vähene kuigi oluliselt perepoegade sotsiaalse tõusu koefitsient. Me näeme senisest rohkemal arvul jõukamaid peremehi, kes ühe talu annavad edasi ühele pojale, ning teistele hangivad uusi. Teiste rahvakihtide sotsiaalse jõude koefitsient, eriti sulaste oma, mis pärisorjuse-ajal oli võrdne perepoegade omaga, langeb XIX sajandi keskpaigaks aga nii väikeseks, et ta praktiliselt suuresti arvesse ei tule.

Kuna XIX sajandi esimesel poolel rahvaarv ülemaaliselt kiiresti kasvas, talude arv aga üldiselt endiseks jäi, siis sajandi keskpaigas muidugi, kui uus rohkearvulisem põlv peale kasvas, pidi tunduma üle-

maalist pinget sotsiaalse jõudluse võimaluste vähenemise tõttu. Eriti kui revisjonilehtede edaspidine läbiuurimine lubab üldistada Pajusi kohta kehtivat väidet, et see võimaluste kitsenemine ühekülgset toimus sulastekihi kulul.

4) Revisjonilehed võimaldavad saada ülevaadet rahvaarvu liiklemisest ja sellega ühenduses olevatest sotsiaalsetest ja majanduslikest probleemidest.

Ülalolev joonis näitab meeste arvu liiklemist mitmes Põltsamaa kihelkonna mõisas, kusjuures kihelkonna keskmine ja Pajusi mõisa rahvaarvu juurdekasv kaunis lähedal asuvad neile suhtarvudele, mida osutab terve Liivimaa rahvaarvu kasv ¹¹⁾.

Talurahva koormiste tõusu kohta XIX sajandi esimesel poolel on meil mõnevõrra otseseid andmeid Eestimaa kohta, Liivimaa kohta aga mitte. Küll aga võib revisjonilehtede kaudu läheneda sellelegi meie agraarajaloo kardinaalküsimusele.

1816./19. a. seaduste kohta traditsiooniline ajalookirjutus väidab, et need andsid taluperemehed mõisniku piiritu majandusliku ülevõimu alla. Talupoeg pidi nõustuma igasuguste renditingimustega, kuna temal muidu „kuskile polnud minna“. Mõisnik aga võis talupoegadele koormisi lisada vabalt oma tarviduse järgi.

Me nägime juba eelnevas, et selle trafareetse seisukoha esimene pool hästi ei taha pidada paika. Põguski rahvaarvu kasvu arvestamine

¹¹⁾ Rahvaarvu kasvu kohta Liivimaal vt. N. K ö s t n e r. Teoorjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal, Tartu 1927, lk. 73. Liivimaa revisjonilehtedest selgub, et see juurdekasv võrdlemisi ühtlaselt jagunes üksikute mõisade vahel, kusjuures aga ei puudu ka erandeid, nimelt oli mõisaid, kus teoorjuse-ajal rahvaarv tagasi läks.

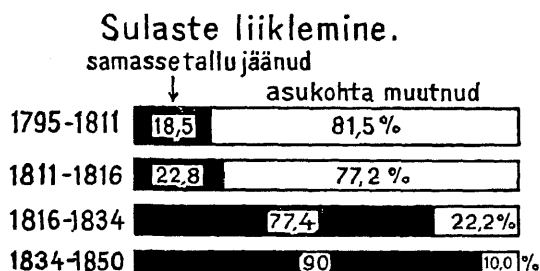
Liivi- ja Eestimaal sunnib meid kontrollima ka lause teist poolt. Eesti rahvaarv kasvas 1816—1850 umbes 25%. See asjaolu isenesest osutab keskmisele piirile, kui palju mõisnikud maksimaalselt võisid kergitada eesti talude teokoormisi nimetatud ajavahemikul. Surm ei võta ka sealt, kust võtta ei ole, ja mõisnikud ei saanud taludele peale veeretada rohkem teokoormisi, kui üldse oli saada töökäsi. Liiatigi, et pärisorjuse lõpu pinguldatud oludes polnud vabadikkude-kiht saanud kuigi suureks paisuda, ega moodustanud mingit tööjõu reservi, kust oleks saanud võtta uusi teolisi.

See on teoreetiline piir, millest mõisnik ei saanud üle minna, sest ka 2—3 protsendiline mõisastamine ei saanud, võetuna ülemaaliselt, ülejäänud taludesse tuua toidule ja palgale nimetamisväärset hulgal uusi teolisi. Kaheldav on siiski, kas mõisad isegi seda 25 protsendilist rahva juurdekasvu said täiel määral tuua mõisa põldudele. Uute põllukultuuride sissetoomine nõudis rohkesti kapitale, mida mõisnikul polnud käepärast kaugeltki mitte sel määral, kui juurde kasvas töövõimelist rahvast. Ekstensiivne mõisapõldude laiendamine polnud igakord tasuv ning pörkas lisaraskustele veel seetõttu, et, nagu nägime, talude liigne koormamine sundis talunikke põgenemisele sulasteks ja vabadikeks.

Meil tuleb loobuda seisukohast, et vabalepingute ajal mõisnik oli majanduslikult kõikvõimas härra ja et talupoeg pidi tema majanduslikele nõuetele igalpool alistuma kuni enda ruineerimiseni.

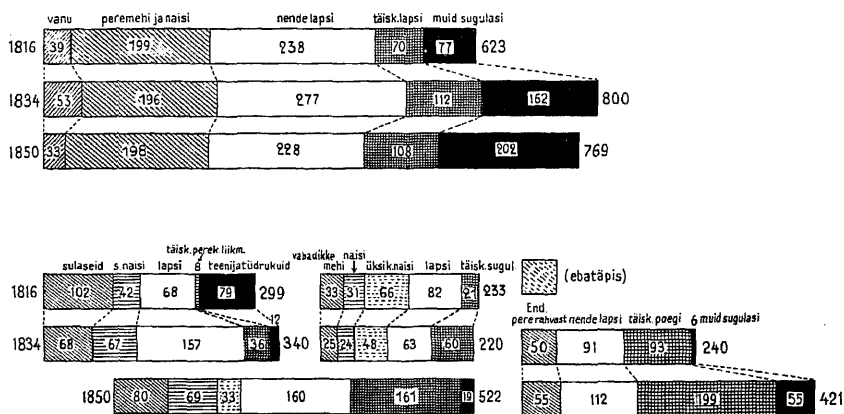
Pajusi mõisa suhtes võime minna aga veelgi rohkem detailidesse.

a) Meil võimaldub teatud pilk esiteks sellesse, kuidas peale ajavahemikul umbes 1795—1820 toimunud seisaku rahvaarv Pajusis jällegi järsult kasvama hakkas. Kõige tähtsamaks teguriks selles oli kaheldamata sulaste seisundi muutumine. Kui pärisorjuse ja kaitseseaduste ajal sulased Pajusis olid veel veerevateks kivideks, kes enamasti poisimeestena paigutati ühest talust teise, siis peale talurahva vabastamist nad jäävad püsima, nagu protsentuaalselt selgitab järgnev diagramm.

On tõenäone, et sulastele rahapalga asemel teoorjuse-ajal anti töötasuks maad, mis võimaldas perekonna asutamist. Ka 1804. a. seadus nägi ette sellise võimaluse abielus sulaste jaoks, kuid õige hoogu läks sulaste abiellumine alles peale talurahva vabastamist vabal sobingul pere-

rahvaga. Seda näitab meile alljärgnevatest diagrammidest sulaste osa (NB: absoluutsed arvud).

Sulaste kõrval kasvas Pajusis ka pererahva laste arv ajastul otsekohe peale talurahva vabastamist. Kahtlemata siingi talurahva vabastamine või sellega kaasunud majanduslikkude olude muutused põhjustasid teatava talupoegade mentaliteedi murrangu. Diagrammid, lk. 134, mis esitavad Pajusi mõisa talurahvastiku koostist vanuse järgi, näitavad suurenenud aastakäike just 1821. a. ümber.

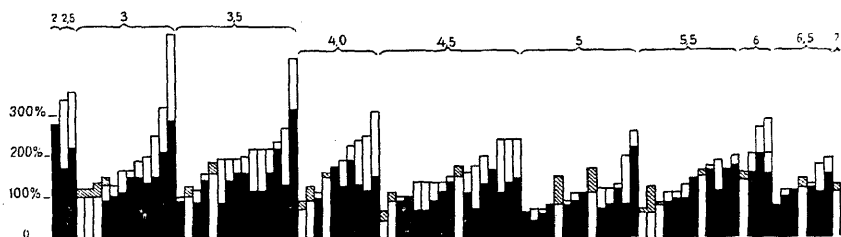
See asjaolu, et järsk rahva juurdekasv peale talurahva vabastamist toimus ülemaaliselt, lubab oletada, et revisjonilehtede laiaulatuslik läbitöötamine (appi võttes ka kirikuraamatuid) nii mõnegi sel alal Pajusi mõisas esineva joone üldistab.

Teistest revisjonilehtedest paistab aga otsekohe silma, et ilma pikema jututa tohiks üldistatav olla Pajusi mõisas esinev nähe, et kõik rahvakihid, peremehed, sulased ja vabadikud talurahva vabastamisest saadik hakkavad elama rohkem suurperedena (vt. diagr. käesolev. lk.), nagu see oli eesti maarahva juures kombeks ka veel Rootsi ajal. Pärisorjuse ajal suurpered aga lõhuti ära: mõis käsutas peremehe mittepärijaist täiskasvanud pojad ja tütreid teistesse taludesse teolisteks. Kui 1816./19. a. seaduse läbi mõis kaotas oma võimu lahtise rahva üle ja selle ning mõisniku vahele astus rentnik-taluperemees, siis viimane osutas lahtisele rahvale loomulikult suuremat arusaamist ning vastutulekut kui talupoegi tööloomiks pidav mõisnik.

Kahtlemata eriti pererahva asumisel suurperedesse ei puudunud ka majanduslikud tagajärjed talumajapidamise konsolideerumise suunas, nagu madala elustandardi juures lasterohkus kohati võis kaugelt suuremat mõju avaldada talude majanduslikule seisundile kui teatava-piiriline mõisade teokoormiste kergitamine. Üldse aga me ei või liiga madalalt hinnata „lindpriiust“, mis talurahvale andis senisest kaugelt suuremad vabadused oma isikliku ja perekondliku elu korraldamisel.

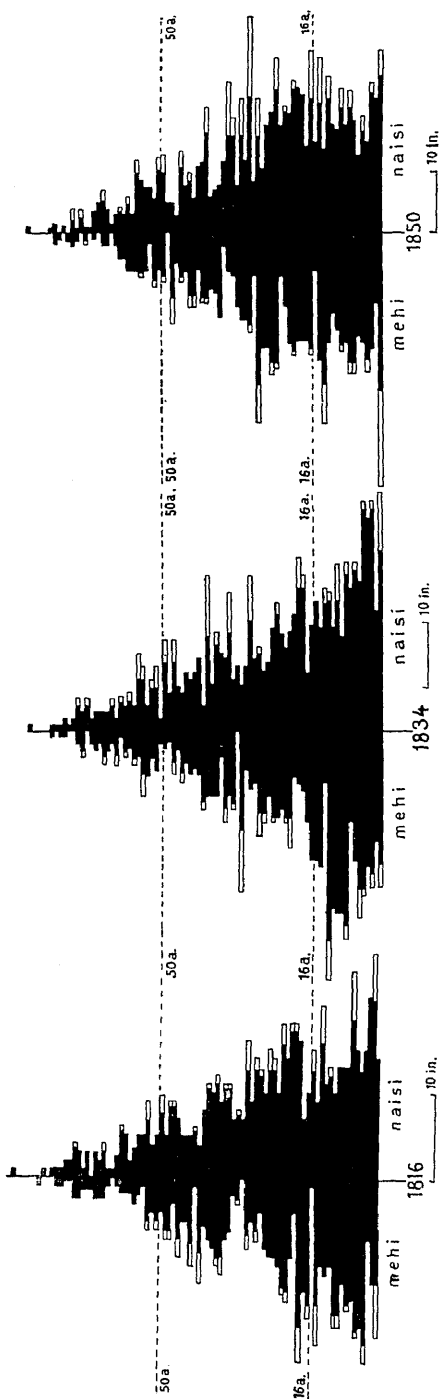
b) Pajusi mõisa andmed tööjõulise rahvastiku kohta võimaldavad meile teatud ülevaadet ka sellest, kuidas seal kujunesid talude teokoormised teoorjuse-ajal. Kuna pererahvas hakkas elama suurperedena, siis talu peres endas oli teoorjuse-ajal märgatavalt rohkem täiskasvanud tööjõudu kui varemini. Eriti jäid abiellumata tütrede edasi tallu. Me näeme seepärast, et Pajusis langeb 1816.—34. a. vahel sulaste arv õige tunduvalt, ning peaaegu täiesti kaovad ära teenijatüdrukud. Viimased on abiellunud sulastega ja vaevalt käisid teol, sest võib arvata, et mõis nüüd, nagu see varemini tuttav, pani rõhku teoliste kvaliteedile ja eelistas mehi. Vähenemist osutab ka endine vabadikkude-kiht, kelle juurdekasv nähtavasti peatub suurperede tõttu. 1850. a. ei saa mõlemaid kihte Pajusi revisjonilehtedes enam eraldada, kogusummas nende kokkukuivamine kestab edasi. Peale kasvab aga kiht, mida revisjoniraamatuis nimetatakse „endisteks peremeesteks“; need on talu käest ära andnud peremehed, kes enamasti vabadikkudena on jäänud samasse talu.

Tööjõulise rahva üksikute gruppide vaatlemine muidugi ei anna täit pilti selle kohta, kas teoliste arv taludes endisega võrreldes kasvas või mitte. Et aga teoliste arvu kasv Pajusis kaugeltki ei toimunud proportsionaalselt rahvaarvu kasvuga, selle kohta annab tõenduse alljärgnev diagramm.

Diagrammis on näidatud tööealise rahvastiku protsentuaalne kasv 1816—1850 Pajusi mõisa üksikutes taludes. Talud on grupeeritud tööjõu üksuste järgi (mees = 1, naine = $\frac{1}{2}$) gruppideks à 2, 2,5, 3 jne. tööjõudu. Diagrammi aluseks on võetud, et kõigis taludes 1816. a. oli tööjõudu 100%; mustad tulbad näitavad, kui suureks kasvas tööjõud 1834. aastaks, valged tulbad — kui suureks, muidugi jälle protsentides, 1850. aastaks. Me saame äärmiselt kirju pildi, millest on ainuke järeldus, et mõis ei suutnud oma teoorjuse süsteemi tõmmata Pajusis vabalepingute ajal pealekasvanud uut tööjõudu kaugeltki täies ulatuses. Kui mõis nüüd, nagu pärisorjuse-ajal, oleks suutnud õige olulise osa lahtisest rahvast suruda taludesse toidule vastavalt nende kandejõule, siis pilt peaks olema kaugelt ühtlasem. Talude kandejõud ei saanud lühikese ajaga varieeruda nii suures amplituudis, kui tööjõud seda tegi.

Me tuleme siis siingi mujal väljendatud tulemusele, et suur osa Pajusi pealekasvavast rahvastikust muutus teoorjuse-aja kestel vabadikeks, milline kiht ainult osaliselt allus mõisa eksploateerimisele teoorjuse kaudu. N. Kõstner oma suurepärase teose vähem läbitõotatud algosas arvab, et vabadikkude-kiht kasvas taluperemeeste majanduslikel kaalutlusil, et mõisale ja talule hooaja-töödeks saada mõned tööpäevad. Osalt niisugune põhjendus kindlasti peab paika. Kuid teiselt poolt peame tähelepanu uuesti juhtima tööjõu äärmiselt ebaproportsionaalsele juurdekasvule Pajusis resp. vabadike

juhuslikule jagunemisele talude vahel. Vähemalt selle mõisa piirkonnas vabadikkudekihi tekkimine ei toimunud kaugeltki mitte täies ulatuses teoorjuse süsteemi nõuete tagajärjel; vabadikkudekiht kasvas suureks orgaaniliselt; peale talurahva vabastamist, kus taluperemees seisis mõisniku ja lahtise rahva vahel, polnud mõisal enam võimalik kõike lahtist rahvast teoorjuse süsteemi kaudu oma põldudele tõmmata. Vabadikkudekihi suureks paisumine XIX sajandi keskel on ülemaaliselt esinev nähe; mõisnikudki ei vaadanud sellele kihile, kui teoorjuse süsteemi orgaanilisele osale, kelle olemasolu nende mõisamajapidamise seisukohalt oleks olnud õigustatud ja paratamatu.

5) Peale nende siin käsitletud küsimuste on revisjonilehti võimalik läbi töötada veel mitmete teiste meie talurahva ajaloo seotud küsimuste kohta. Nimetagem siin kas või 1816./19. a. liiklemisvabaduse tegelikku kasustamist, talurahva pagemisi pärisorjuse ajal ja kaitseseaduste ajal, hoolekande teostamist pärisorjuse ajal jne. Mitmes mõisas Liivimaal, kus raharendile siirdumine toimus enne 1858. a., saame ülevaate ka talude kruntimisest, mis talurahva elus ei olnud sugugi mitte vähema tähtsusega sündmuseks kui XIX sajandi agraarseadused. Paljudes mõisades on 1850. a. revisjonilehtedes ära märgitud ka vene-usku siirdunud, mis võimaldab sellegi küsimuse kohta selgemat ülevaadet.

Eelpoolmainitust tohiks selge olla, et revisjonilehed meie agraarajaloo uurimisel murranguajastul XVIII sajandi lõpust kuni XIX sa-

jandi keskpäigani on esmajärgulise tähtsusega allikaks. Nende läbitöötamine ülemaalses ulatuses üksikute tähtsamate probleemide kaupa on üksi suuteline andma täiesti soliidset aluspõhja meie vastava ajastu üldsünteesile. Kuid revisjonilehtedega lähemal tutvumisel on seegi tähtsus, et nende kaudu ka kitsamalt alalt me saame konkreetsema ettekujutuse maa oludest, mis meile küll igakord ei anna üldistatavaid positiivseid tulemusi, kuid selle eest võimaldab heita pilku mitmepalgelistesse pärisorjuse- ja teoorjuse-aja korrelatsioonidesse, vabastades meid muuseas ka väärettekujutusest, nagu oleks Eesti- ja Liivimaa maapäevade poolt koostatud agraarseadused haaranud kõiki olulisemaid küsimusi talurahva elus. Revisjonilehtede läbitöötamine ülemaalses ulatuses on õige aeganõudev töö, olgugi et tähtsamate vaatekohtade selgitamiseks ei tohiks kaugeltki nii palju aega kuluda, kui oodates samu tulemusi üksikute kihelkondade ajalugude valmimisest. Aga aega see võtab ning esialgu meil tuleb leppida üldsünteesiga XIX sajandi algusest, mis põhineb seniste andmete kriitilisemal läbitöötamisel.

J. Vasar.

Seadus Eesti arhiivinduse kohta.

12. juunil 1935 anti Riigivanema poolt dekreedina arhiiviseadus, mis kuulutati välja „Riigi Teatajas“ nr. 53, 18. juunil s. a. Selle aktiga on Eesti arhiivindus saanud aluse, mis on määrav tema tuleviku arengule. Üle viie aasta kestis töö selle seaduse kallal. Peale üldpõhimõtete fikseerimist prof. J. Uluotsa ja allakirjutanu poolt ja nende vastuvõtmist Arhiivinõukogus määrati seaduse väljatöötajaiks Tartu ülikooli esindaja AN-s prof. J. Uluots ja nende ridade kirjutaja.

Peale seadusekava valmimist vaatas selle läbi AN-u alamkomisjon koosseisus: AN-u esimees direktor R. Övel, prof. J. Uluots, Tallinna linnaarhivaar dr. P. Johansen ja O. Liiv. Komisjon otsustas Riigi Keskarhiivi kaudu saata seaduse eelnõu läbivaatamiseks kõikidele meie arhiivinduse kujunemisest sel või teisel viisil huvitatud asutustele ja isikutele, kellelt enamuses saabuski vastuseid. Nende vastuste kui ka R. Keskarhiivi juhataja k. t. O. Liivi välismaale komandeerimisel saadud materjalide alusel vaadati eelnõu uuesti prof. Uluotsa ja allakirjutanu poolt läbi, tehti selles täiendusi ja parandusi, ning esitati siis AN-le, kes seaduse kolmel lugemisel vastu võttis. Siis tekkis seaduse esitamisel Vabariigi Valitsusele üle aasta kestev seisak, mille jooksul toimus meie põhiseaduse muutmise. Sellest muutmisest tingituna tuli ka arhiiviseaduses võtta ette mõned vähemad muudatused, mis samuti teostati nimetatud kahe isiku poolt. Kui seadus selle järel uuesti AN-u heakskiitmist leidis, läks eelnõu riigisekretäri kätte, kes omakord soovis seadust redi-

geerida. Kolmel koosolekul Riigikantselei juures 1934. a. lõpul ja 1935. a. algul, millest võtsid osa peale riigisekretär K. Terrase veel Kohtuministeeriumi kodifikatsiooni-osakonna nõunikud J. Kaiv ja J. Kleesment, AN esimees R. Övel ja allakirjutanu, vaadati eelnõu tekst uuesti läbi, kusjuures muudatused enam välise redigeerimise laadi olid. Uuesti tuli AN-us seadus muudetud kujul vastu võtta ja selle järel läks eelnõu Riigivanema kaudu Vabariigi Valitsusse, kus otsustati küsitleda ministeeriumide arvamust arhiiviseaduse suhtes ning siis ministritevahelises komisjonis eelnõu saabunud vastuste seisukohtadelt uuesti läbi vaadata. Viimane komisjon, millest võtsid osa riigisekretär, AN-u esimees, Kohtuministeeriumi kodifikatsiooni-osakonna nõunik, Kaitseministeeriumi esindaja ja Riigi Keskarhiivi juhataja, omal koosolekul tegi vaid paar vähema ulatusega muudatust, jäädes üldiselt püsima seaduse eelnõu senise teksti juurde. See võetigi vastu Vabariigi Valitsuse koosolekul. Nii vaevane ja aeglane kui oligi seaduse väljatöötamise käik kuni ta maksmapanekuni, andis ta võimaluse kõigekülgsest kaaluda temas ettenähtud vormide otstarbekust.

Arhiiviseaduse maksmahakkamisega on Eesti ette jõudnud mitmest oma naabrist, kus sarnased üldised seadused veel seni puuduvad. Soomes näiteks pikemat aega töötab vastava seaduse kallal komisjon koosseisus riigiarhiivihoidja dr. K. Blomstedt, prof. V. Voionmaa ja arhivaar mag. R. Rosen. Lätis ja Leedus vastavad seadused puuduvad, samuti mitmes teises maas. Sellepärast on arusaadav huvi, mis valitseb Eesti arhiiviseaduse vastu välismail, kuna see seadus pealegi sisaldab rea uudseid põhimõtteid.

Arhiiviseaduse kultuurilooline ja ka kultuurpoliitiline väärtus on palju suurem kui see esimesel silmapilgul paistab. Ta haarab endasse kogu arhiivinduse, nii riiklikud kui omavalitsuste ja eraomanduses asuvad arhiivid, reguleerides nende vahekordi ja kaitses arhiive hävinemise ja väljaveo eest. Seadus sisaldab aga ka ajaloo-uurimusliku töö suurema soodustamise suhtes rea korraldavaid määrusi, eriti osas, mis käsitleb arhiivide korraldamist, kaitset ja kasutamist, ning arhiivi-usaldusmeeste võrgu loomise näol. Seadus on koostatud suutelisena kohanduma ka tulevikus tegelikust elust võrsuvaile nõuetele. Uue seadusega on püütud üleriiklikult ühtlustada arhiivide korraldussüsteemi, niipalju kui seda võimaldavad iga arhiivi loomupärased erinevused. Korraldamise aluseks on ettenähtud provenients-printsip. Seadus haarab oma korraldustega ka omavalitsuste ja eraasutuste ning -isikute arhiive, luues kaitse arhiivaalide väljaveole, hajutamisele ja hävitamisele. Seaduslikus korras hävitamisele määratud arhiivaalide kasseerimine toimub kindla korra alusel, mida on praktiseeritud juba varemgi. Arhiivide tulekindluse korraldamiseks ja muude hävimisohtude vastu kindlustamiseks on ette nähtud rida korraldusi.

Seadus näeb ette praeguse Vabadussõja Ajaloo Komitee arhiivi kujundamist Sõjaarhiiviks. Samuti on seaduses leitud lahendamist provintsiaalarhiivide küsimus, mis juba meie riikliku arhiivinduse algusest peale on oodanud otsustamist. Provintsiaalarhiivid vähendavad Riigi Keskarhiivi, millele nad saavad alluma, koormatust ses mõttes, et rohkem kohaliku iseloomuga arhiivianestik koondatakse edaspidi neisse. Provintsiaalarhiivide asukohana võivad arvesse tulla edaspidi kas Narva või Rakvere Ida-Eesti ja Viljandi või Pärnu Lääne-Eesti jaoks, samuti oleks tulevikus nähtavasti tarvilik provintsiaalarhiivide asutamine Tallinna ja Tartu. Nende provintsiaalarhiivide asutamisega elustuks loodetavasti ka ajaloo-uurimine neis kohtades, kus provintsiaalarhiivid paiknema saavad.

Tuntavalt suurendab uus seadus Arhiivinõukogu, Riigiarhiivi ja Riigi Keskarhiivi võim- ning ülesannetepiire arhiivinduse alal. Seadusega on Riigi Keskarhiiv tehtud keskseks asutuseks meie arhiivinduses. Riigi Keskarhiivi ülesandeks on seaduse järgi peale riigiasutuste ja tarbekorral ka teiste asutuste ja isikute arhiivide säilitada ka filmi- ja fotoarhiive, neid korraldada ja kättesaadavaks teha ametiasutustele, erandüetele ja teaduslikule uurimisele; avaldada järgaegseid publikatsioone, juhtida provintsiaalarhiivide tegevust ja teostada ajaloolise väärtusega arhiivide ja arhivaalide üle järelevalvet ja kaitset kogu Vabariigis, hoolitseda võimalust mööda sellekohase arhiivialalise hariduse arendamise eest ja välja anda tõestatud ära kirju ning teatisi.

Samuti võib Riigi Keskarhiiv omandada dokumente ja arhivaale ostu ja ära kirjade vahetuse teel ning vastu võtta deposiidina ka eraarhivaale.

Uues seaduses ettenähtud laienenud ülesannete tõttu osutub paratamatuks ka Keskarhiivi uue kodukorra väljatöötamine ja rea teiste korralduste makspanek. Neist uus tulekaitse kord ongi juba maksvusel. Neid uusi ülesandeid, eriti teadusliku uurimise alal suuresti abistavad R. Keskarhiivi poolt viimasel ajal muretsetud vahendid, mille seas fotostaat on tähtsamaid.

Omavalitsustele on kohustav seaduse 1. osa 6. peatükk, mis seab üles kindlad nõudmised omavalitsuste arhiivide korraldamiseks. Hiljuti (Riigi Teataja 3. XII 1935, nr. 102) arhiiviseaduse põhjal maksuma pandud vallaarhiivi korraldamise normaal-kodukord üksikasjalikumalt määrab kohustused vallaarhiivide korraldamisel, millega meie arhiivinduses loodetavasti juba lühema aja jooksul saab kindlustatud üks ta nõrgemaid külgi, sest vallaarhiivide üldine olukord jätab praegu veel väga palju soovida.

Teadusliku uurimise ja kultuurivarade päästmise seisukohalt on tähtis veel eraarhiivide küsimuse lahendamiseviis. Edaspidi peetakse Haridus- ja Sotsiaalministeeriumis eraarhiivide ja eraarhivaalide

registrit. Keelatud on ka kõigi eraarhiivide ja eraomanduses olevate haruldaste kodumaa ja kodumaasse puutuvate trükiteodete, arhiivaalide ja tähtsate ajalooliste dokumentide ilma loata väljaviimine riigi piiridest. Load annab Haridus- ja Sotsiaalministeerium Arhiivinõukogu või tema esimehe ettepanekul. Keelu vastu eksimisel aga konfiskeeritakse tolliseaduses ettenähtud korras vastav arhiiv või arhiivaalid riigi omanduseks ning juhitakse Riigi Keskarhiivi. Seadus keelab eraomanduses olevate registreeritud arhiivaalide rikkumist, hävitamist ja asjatundmatut parandamist. Neid eraomanduses olevaid arhiive ja arhiivaale, mis moodustavad ühiselt arhiivilise teraviku, on keelatud üksikult võõrandada, parandada või parandi jagamisel jaotada. Kui eraomanduses olevat registreeritud arhiivi või arhiivaali omanik ei suuda hävimise eest kaitsta, siis võib haridus- ja sotsiaalminister selle ajutiselt hoiule võtta riiklikesse arhiividesse. Ka on riigil sarnaste arhiivide ostu-müügi puhul ostu-eesõigus või väljaostuõigus.

Sellega sisaldab meie arhiiviseadus kindla kontrolliõiguse eraarhiivide üle, millega takistatakse väärtuslike arhiivaalide väljaveojuhud, nagu seda seni kahjuks on esinenud. Sarnase kontrollimise õiguse poole püütakse ka välismail, ja viimasel ajal vastav küsimus on tekkinud päevakorraile ka Rootsis.

Arhiivide ainestiku kasustamine on muutumas vabamaks ja vaba kasustamise piirista, mis näiteks Riigi Keskarhiivis on seni olnud 1889, nihkub kindlasti hilisemasse aega, kui seda tungivalt ei takista mõnel põhjusel arhiivaalide sisu. Lahendamist on leidnud ka arhiivaalide ajutine laenutamine välismaa teadusasutustele vastastikusel alusel.

Arhiiviseaduse kolmas osa käsitleb arhiiviasutuste teenistuses olevaid ametnikke, samuti nende praktikante ja täiesti uue instituudina arhiiviusaldusmeeste võrku. Arhiiviametnikelt nõutakse arhiivialalist haridust tegeliku arhiivipraktika ja teoreetiliste teadmiste näol. Teatavasti hiljuti on sarnased kutsehariduslikud nõuded pandud maksma ka raamatukogude teenistuses seisvate isikute kohta. Riigi ja omavalitsuste arhiivide teenistusse astuvatelt ametnikelt nõutav arhiivipraktika koosneb kuuekuulisest töötamisest Riigi Keskarhiivis või Tallinna Linnaarhiivis ja sellekohase eksami sooritamisest Riigi Keskarhiivi või Tartu Ülikooli juures, kusjuures eksami ulatus määratakse kindlaks Arhiivinõukogu poolt. Riigi-arhiivi direktorilt nõutakse peale vähemalt kaheaastase teenistusaja arhiivides ja nelja-aastase administratiivse praktika kõrgemat juriidilist või ajaloolist haridust. Riigi Keskarhiivi direktorilt nõutakse peale vähemalt kolmeaastase teenistusaja arhiivides ja peale kõrgema ajaloolise hariduse samu eeltingimusi, mis tarvilikud Tartu Ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo korralisele professorile. Samu eeltingimusi nõutakse võimalikult ka Tallinna linnaarhiivaarilt.

Võrdlemisi valjud on nõudmised ka teiste vastutavate arhiiviametnike (Riigiarhiivi abidirektori, Riigi Keskarhiivi abidirektori ja osakonnajuhatajate ning Tartu, Narva ja Pärnu linnaarhiivaride) suhtes. Teistelt teaduslikelt ametnikelt nõutakse kõrgemat ajaloolist või juriidilist haridust, sõjaarhiivis kõrgemat sõjalist haridust. Kõik teaduslikud arhiiviametnikud, kes on olnud vähemalt kaks aastat ühe ja sama arhiivi teenistuses, saavad puhkust poolteist kuud.

Arhiivi-usaldusmehed, kelle amet on auamet ja tasuta ja kelleks nimetatakse Riigi Keskarhiivi direktori ettepanekul Arhiivinõukogu poolt arhiivindusest elavalt huvitatud usaldusväärseid isikuid, teostavad kohtadel järelevalvet R. Keskarhiivi juhtnõõride järgi, informeerides Keskarhiivi arhiivinduslikust olukorrast kohapeal, on nõuandjaks arhiivinduse alal ja püüavad äratada huvi kohapeal ajaloo ja arhiivinduse vastu.

See 56 §-line seadus, omades eelpool lühidalt refereeritud põhimõtteid, neist mitmeid uusi, mis meie senises arhiivinduslikus praktikas juba hea eduga kasustusel olnud, oma otsese sihi — arhiivinduse kindlajoonelise arendamise kõrval teenib tähelepandavalt viisil meie ajaloo-uurimusliku töö huvisid ja sellelt seisukohalt peaks ta mõju avaldama ka meie ajaloo teadusliku uurimistöö süvenemisele.

O. Liiv.

Varia.

Arheoloogilisest uurimistööst 1934. ja 1935. a.

Järjekordselt kokku võttes juurdetulnud kivi- ja muinasjäänuseid Arkeoloogia Kabinetti on neist kogukaim leid Kunda Lammasmäelt, kus on kaevamisi toimetatud Arkeoloogia Kabineti poolt ja saadud kahe suvega üle 600 leiu. Siin muidugi pole tähtis leidude arv, vaid esemed ise, mis pakuvad võrratu suurt, huvitavat ja uut materjali lisaks endistele. Varemini tunti Kundast ainult kalastusriistu, mida täiendavad nüüd Lammasmäe leiud mitmekülgsest igapäevase elu töö- ja tarberiistadega, mõningate ehetega jne., mis toovad väärtuste ümberhinnanguid ajalisel ja tüpoloogiliselt muinasteaduse alal. Teiseks tähtsaks teguriks Kunda Lammasmäe leiu juures on selle selgejoonelised ja läbiuuritud leiusuhted, mis annavad leidudele omakorda dateerimise küsimuses kaaluva tähenduse. Peale kalastusriistade (nagu ahingid, nooleotsad, jäätuurad ja viskodad), leitakse Lammasmäelt mitmesuguseid kirveid sarvest, varreauguga ja ilma selleta, talbu, õonestalbu, naaskleid, kivist kirveid ja talbu, tulekivist ja kvartsist kõõvitsaid, looma hammastest kaelahteid, lihvimiskive jne. Saar on olnud asumiseks tolle aja inimestele, kes seal on tuld teinud, kas kütmiseks ja ka vast toidu valmistamiseks; samas leidub ka hulgaliselt loomade luid, mis on toidujäänustena sinna maha visatud. Subarktilisel ajal kujunes Kunda alla järve ke endisse jää vagemikku Hiiemäest tõkestatud jääpaisjärve vetest, mille kagusopis asub Lammasmägi juba siis väikese saarena, kuhu inimesed asusid boreaalsel ajal. Boreaalse aja lõpul tõenäoselt niiskemaks muutunud ilmastu tagajärjel tõuseb järve veepind, ujutab üle Hiiemäe madalama

edelaotsa, kuhu sööb sisse sügava voolusängi, mille kaudu sama aja lõpuks tühjeneb veest kogu järv, jättes järele vaid mõned lombid. Samal ajal olid asukad sunnitud lahkuma Lammasmäelt, mille ümbrus muutus läbipääsmatuks muddaanguks. Kunda jõgi, mis varemini voolas Toolse jõkke, oli maatõusu ja seal kohal oleva paepõhja tõttu sunnitud voolu-suuna muutma, keerates oma süngi endise järve poole, kus leidis soodsamaid läbitungi võimalusi kuni Kunda asundini, kus juba varemini järve tühjenemise ajal oli Hiimäest läbimurd loodud. Kunda jõe läbivool endise järve alalt kiirendas märksa kinnikasvava järveala pinna tahenemist, mis oli juba küllalt kuiv ja kandev kolmandal aastatuhandel e. Kr., mil peatuvad Lammasmäel uute asukatena kammkeraamilise kultuuri kandjad, võib-olla mõne jahiretke puhul, kellest on sinna maha jäänud savinõukatkendeid, mis leiti käesoleval suvel.

1934. a. suvel kaevati veel Lügánuse khl. Sope kl. Metsa-välja tl. maal, kust varemast ajast on rida üksikleide ja kiviaja matuseid 2000—1500 a. vahel e. Kr. Kaevamistel ei leitud enam uusi matuseid, vaid üksikleidudena mõned savinõukatkendid, põlenud luukillud, lihvimiskivi katkendid, kivikirve katkendid ja tulekivist kõõvits.

Peale selle on Arkeoloogia Kabinetti tulnud kivikirveid üksikleidudena näit. Paidest, Tartu-Maarjast, Põidest, Muhust, Suure-Jaanist ja 2 kivikirvest Lügánuselt, mis on päris tavalised tüübid.

Deposiiditena saadi siia dr. J. Pajo käest Pärnu jõest leitud luuriistu, mille hulgas on uute tüüpidega üks luust putkkirves, mis pärit vanemast kiviajast, mil see on sagedane Kesk-Euroopas, ja teine ümmarik vihikukujuline luuriist auguga keskel.

1935. a. deponeeris ins. K. Grimm Venemaal Tveri kub. Ostaškovi maakonnast leitud tulekivist riistu Arkeoloogia Kabinetti, mille hulgas on rida kõõvitsaid, odaots, nooleots ja kirves, mis on oma väljatöötamise tehnikalt tüübilised nimetatud ümbruskonna riistad.

Tänavu sügisel toodi veel lisaks Setumaalt 2 lameda seljaga kivikirvest, üks neist Pihkva järve äärest Zimni-Boroki kl. juurest ja teine Holohhalnja mõisa alalt. Siinjuures võiks märkida, et Setumaalt on üldiselt kivikirveid ainult üksikuid ja kõik need on lameselgsed. Nende kirveste sissetung on sündinud kagu poolt ning on loota samade tüüpide tihene-misega Setumaal kindlaks teha, et see ala oli sissetungi väravaks lameselgsetele kivikirvestele, mille esinemine algab umb. a. 1500 e. Kr.

Lõpuks kaevati Arkeoloogia Kabineti poolt veel Põides Asva külas nn. „Linnamäe põllul“, kus leidus asula pronksiaja lõpust, väga rikkaliku keraamikaga ja luust, kivist ning rauast riistadega. Asulakoht on endisel poolsaarel või saarekesel toleaegse mere ääres. Leiud rikastasid meie kogusid hulga kultuurvormidega, mis seovad kultuuriliselt Asva elanikke lõunapoolsete naabritega ja tol ajal Saksa, Tšehhoslovakkia ja Poola alal valitseva jähtsa Lausitsi kultuurkeskusega.

R. Indreko.

Karua-aja leidude juurdekasv oli viimase kahe suve jooksul kaunis suur, kuna on toimetatud kaevamisi õige mitmes kohas. Ühelt poolt jätkati varemini alustatud kaevamisi, teiselt poolt võeti uurimise alla ka rida uusi muistiseid, eriti tänavu suvel, ühenduses siin korraldatud Baltimaade muinasteadlaste ekskursiooniga, millest pikemalt allpool.

Juba varemini alustatud kaevamistest tuleb nimetada kõigepealt prof. H. Moora poolt nüüd peaaegu lõplikult läbi kaevatud vanema raua-aja kivikalme Nõo khl. Meeri vl. Jaagupi tl. maal, mida on kaevatud mitme suve jooksul (vt. Ajal. Ajak. XIII, lk. 96) ja millest kogusummas saadud umbes 650 leidu. See on üks tüüpilisemaid tarandik-kalmistuid, oma selge, hästi säilinud konstruktsiooni poolest otse klassiline. Jättes kõrvale selle

teadusliku hindamise ja leidude analüüsi, mis loodetavasti teostatakse tulevikus uurija enda poolt ja mis kindlasti suuresti aitab kaasa meie varema raua-aja Lõuna-Eesti kultuurühema selgitamisele, olgu vaid nimetatud, et see kalme on kahtlemata üks väliselt imposantsemaid, mis oma monumentaalsuse poolest täiesti kõrvutatav kuulsate põhjamaade megaliit-ehitistega. Kuna see on lahtikaevatuna jäetud muinsuskaitse alla ja koht pealegi Tartust üsna kättesaadav (umb. 2 km Vapramäe jaamast), siis oleks küll soovitav, et see kujuneks vaatamispaigaks koolide ja teiste ekskursioonidele.

Üliõp. A. Vassari poolt jätkati 1934. ja 1935. a. suvel Peetri khl. Nurmisi kl. kivi kalme — samuti tarandik-kalmistu tüüpi — kaevamist, mis oli alustatud juba 1922. a. prof. A. M. Tallgreni poolt. Nüüd on seegi leidude poolest üsna rikas, Järvamaa kultuurühema iseloomustav kalme lõplikult läbi kaevatud ja ootab avaldamist.

Allakirjutanu jätkas 1934. a. kaevamisi L ü g a n u s e khl. J ä b a r a asunduse kalmel „B“, mis eelmisel aastal oli jäänud pooleli (vt. Ajal. Ajak. XIII, lk. 96). Huvitavamaks tagajärjeks osutus see, et oli võimalik kindlaks teha kalme järk-järgulist kasvamist läänest itta. Läänepoolne, kahjuks tublisti lõhutud ots sisaldas leide rooma raua-aja esimeselt poolelt (umbes kuni a. 200 p. Kr.), kesks- ja osalt idapoolne osa leide ümmarguselt a. 200—400 ja äärmine idapoolne ots 5.—6. sajandi leide. Oma konstruktsioonilt oli paremini säilinud keskmine osa, kus oli 2 selget kambrit kõrvuti; on tõenäone, et leidude üksikasjalik analüüs võimaldab siingi veel palju peenemaid ajajaotusi. Idapoolne ots oli mitte ainult leidude poolest hiline, vaid ka konstruktsioonilt juba üsna degenereerunud. Arvesse võttes, et samas kalmete rühmas varemini kaevatud kalmetest „A“ ja „C“ on saadud leide eelrooma raua-ajalt, võime nüüd kindlaks teha pidevat kalmistu kasutamist — ühtlasi muidugi ka pidevat asustust kalmistu lähemas ümbruskonnas — ligi 900 a. jooksul (umb. a. 300 e. Kr. — 600 p. Kr.). Kalmetest saadud luude hulk ja leidude rohkus (näit. viimati kaevatud kalmest „B“ üldsummas 1164 leidu) tõendavad, et asustus pidi siin kohal olema võrdlemisi tihed.

Uutest, 1935. a. alustatud kaevamistest mainitagu kõigepealt prof. H. Moora ja üliõp. A. Vassari kaevamised Aksi khl. Kobratul, kivi kalmel, mille leiud ulatuvad rooma raua-ajast kuni ajaloolise ajani. Kaevamine on alles pooleli. Huvitavaid asustus-probleeme asetab samuti Põhja-Tartumaal, Kodavere khl. Savastvere küla juures üliõp. A. Vassari poolt kaevatud (vadja?) kääbas, mis kahjuks küll ei andnud leide, vaid sisaldas ainult põletamiskihki. Et Kodavere kihelkond nii asustuse kui oma kultuurilise orientatsiooni poolest nooremal raua-ajal esitab veel palju huvitavaid probleeme, näitavad ms. tänavu suvel sama Savastvere küla piirkonnast saadud juhuseleidud (arvult ligi 150), mille päritolu — kas kalmetest või peitleiuna — esialgu selgitamata, kuid mille kohta võib öelda nii palju, et nad peale tüüpiliste eesti noorema raua-aja ehte sisaldavad ka mõningaid vadjäpäraseid vorme ja suhete tõendusena ristiusulise Venemaaga ühe sealt või võib-olla Venemaa kaudu Bütsantsist tulnud väikese rinnas kantava ikooni, emailiga ristikese jne.

Allakirjutanu kavatses tänavu avada paar hauda meie seni kõige vähem uuritud ajajärgust — eelrooma raua-ajast. Teatavasti kuuluvad siia madalad kivi kühmuga kaetud kivi kashauad. Katsetati paaris kohas Viru-Nigula kihelkonna piirkonnas, kuid kahjuks ilma soovitud tagajärgedeta, kuna väliselt neile kalmetele sarnanevad kalmed (Malla asunduse ja Kuura küla maal) osutusid lahtikaevatuna kuuluvateks rooma või koguni keskmisesse raua-aega. Need mõõdude poolest väikesed ja ka oma ehitusviisi poolest tavalistest suurtest Virumaa kalmetest mitmeti erinevad kalmed mitmekesistavad aga Virumaa muististe pilti. Rohkem harilikku laadi oli Viru-Nigula kihelkonna Iila külas asuv suur kalmistu, millest jõuti tänavu

läbi uurida vaid väike osa. See osa sarnanes küll printsüübilt tavalistele Virumaa varema raua-aja tarandik-kalmistuile, kuid erines üksikasjus, koosnedes mitte ühes reas kõrvuti asetatud kambritest, vaid kohati kahest, kusjuures kambrid olid siis haruldaselt väikesed. Edaspidi läheb loodetavasti korda selgitada üksikasjalikult kalmistu tekkimislugu. Täiesti üllatusena tuli aga ühes suuremas kambri ilmsiks kolm nooremasse raua-aega kuuluvat luustikku, mis olid T-kujuliselt maetud, jalgadega koos. Nähtavasti oli neid maetud vanasse, vahepeal mitmesaja aasta jooksul tarvitatamata olnud kalmistusse, misjaoks sealt olidki eemaldatud mõned kivid. Keskmise luustik oli varustatud haruldaselt rikkalikult panustega, millest mainitagu 2 vika-
tit, 2 odaotsa, kirves, käevõru, hoburaudsõlg, luust kamm, kõvasi, tulusraud ja üks hõbemünt. Kinnise leiuna võib see leid suurel määral kaasa aidata meie teiste noorema raua-aja leidude dateerimisele.

Teistest Arkeoloogia Kabineti algatusist väärib tähelepanu kõigepealt ülalnimetatud Baltimaade muinasteadlaste ekskursion. Tõuge selleks tuli rootsi ja eriti saksa arheoloogidelt, dr. Paulsenilt, kes olid avaldanud soovi korraldada eraviisilist Baltimaade muinasteadlaste nõupidamist lähema kontakti loomise mõttes, jätkates koostööd, mis oli alustatud Balti Instituudi tööga Rootsis 1931. a. Prof. Moora võttiski tegeliku algatuse oma peale ning otsustati korraldada kõigepealt ringsõit Eestis meie muinasjäänustega tutvumiseks. Välismaalt saabusid siia: Rootsist prof. B. Nerman abikaasaga, dr. H. Arman ja üliõp. prl. G. Berlin; Soomest prof. A. M. Tallgren ja mag. Ella Kivikoski; Lätist muuseumi direktor dr. V. Ginters, dr. E. Šturms ja prof. C. Engel (Herderi Instituudi õppejõud); Saksamaalt dr. P. Paulsen (Kielist). Üks päev viibiti Tartus, kus tutvuti peale Eesti Rahva Muuseumi veel väikese näitusega, mis oli seks puhuks korraldatud Arkeoloogia Kabinetis ja mille sihiks oli anda ülevaade viimaste aastate töötagajärgedest. Kitsaste ruumide tõttu oli võimalik välja panna ainult väike murdosa viimaste aastate aktsessioonidest, kuid oli püütud välja valida neid, mis vormilt või leiusuhetelt on toonud uusi vaatekohti meie muinasteadusse, nagu Kunda ja Asva leiud, keskmise raua-aja peitleid Piilsilt, mõned noorema raua-aja leiud (ülalnimetatud leid Savastverest, kaevamisleiud Kobratult, Iilast) jne. Võimalust mööda oli leidudele juurde lisatud ülesvõtteid, plaane ja profile, millest väärivad erilist tähelepanu mag. R. Indrekõ ja mag. K. Orviku poolt koostatud Kunda Lammasmäe ja selle ümbruskonna geoloogilised ja arheoloogilised plaanid. Väljapandud materjali najal tutvustas prof. H. Moora külalisi pikemas ettekandes viimaste aastate uurimistagajärgedega.

Teine päev (11. VIII) oli pühendatud ringsõidule Lõuna-Eestis, kus tutvuti ülalnimetatud kalmetega Kobratul, Savastveres, Nõo khl. Jaagupi tl. ja Otepää muinaslinnaga; teel külastati ka Peipsit Kallaste kohal. Kolmas päev oli pühendatud Virumaale. Huvi keskpunktiks kujunesid siin mag. R. Indrekõ kaevamised Kunda Lammasmäel ja Kunda alevi tema poolt korraldatud väike kõige uuemate leidude näitus. Olgu nimetatud, et ka Kunda vabriku juhatus direktor Hanseniga eesotsas suhtus väga soojalt muinasteaduslikkudesse üritustesse. Peale Kandat vaadati veel Toolse muinaslinna ja lossi varemeid juba muinasajal tarvitusel olnud sadamakohal, Malla, Kuura ja Iila kalmeid. Ekskursiooni lõpp-punktiks oli Toila, kust sõideti juba peatumata tagasi Rakverre ja sealt tagasi Tartu, kust mõned osavõtjad sõitsid omal algatusel järgmisel päeval veel Petserisse ja Irboskasse. Kuigi mingisuguseid ametlikke koosolekuid ei olnud ette nähtud, vahetati siiski mõtteid vastastikuse koostöös ja muu ühisküsimuse kohta ning otsustati soomlaste lahel kutsel pidada järgmine sarnane eraviisiline „konverents“ kahe aasta pärast Soomes.

M. Schmiedehelm.

8. augustil 1935 peeti Stokholmis esimest Põhjamaade arhivaaride-päeva. Kuigi kutsed olid saadetud kõikidele Balti riikide suurematele arhiividele, võttis päevast osa neist maadest ainult üks esindaja, nimelt Eesti Riigi Keskarhiivi poolt allakirjutanu. Koos oli umbes 60 arhivaari Rootsist, Taanist, Norrast ja Soomest. Päeva algatajad Rootsi riigiarhivaar Helge Almquist ja Soome Riigiarhiivi hoidja Kaarlo Blomstedt haiguse tõttu ei saanud osa võtta, kuid nende poolt kavatsatud ettekanded peeti teiste arhivaaride poolt. Nii kõneles arhivaar J. Roos Soomest raamatukogude käsikirjade kogude ja arhiivide omavahelistest suhetest, ühtlasi nõudis, et raamatukogudes asuv aineestik, mis oma iseloomult kuulub arhiivides alalhoidmiseks, antaks ka arhiividele üle. See soov leidis üksmeelselt vastukaja osavõtjate poolt. Järgmisena esines prof. B. Boëthius, Stokholmi linnaarhivaar, vaadeldes arhivaaride ametliku töötaja pikkust, töökohuseid ning võimalusi teaduslikuks tööks. Kuna Soomes on erijuhitudel võimaldatud teadusliku arhivaari kohal olevale isikule, silmas pidades tema teaduslikke võimeid, töötada teatava aja jooksul ametaja kestel päevas 1 tund teadusliku uurimuse kallal, mille teema peab olema heakskiidetud sarnast töötamist võimaldava asutuse poolt, Boëthius nõudis sarnase korra sisseseedmist ka Rootsis, samuti teistes riikides. Eestiski see küsimus vajaks seaduslikku lahendamist, sest sarnase korra järele on terav vajadus meie arhivaaridel, kes töötavad teadusliku uurimuse radadel. — Kolmas ettekanne, mille pidas Taani riigiarhivaar Axel Linwald, puudutas teemat, kuidas tõsta riigivõimu ja avalikkuse huvi avalike teaduslike arhiivide vastu. Seejuures rõhutati ajakirjanduse suurt osa. Peale mainitud ettekannete peeti veel paar lühemat arhiivide korraldamise tehnilise külje kohta ja tutvuti Rootsi Riigiarhiivi arhivaalide parandamise ja pit-satite konserveerimise töökodadega.

Üldisemat huvi päevast osavõtjate seas äratas uus Eesti arhiiviseadus, millega tutvuti saksakeelse tõlke kaudu. Ka Rootsi ajakirjandus avaldas elavat huvi Eesti arhiivinduse arenemise kohta. Päeval arutatud teemad ei ole uudsed, nad on meilgi olnud aastaid päevakorras, kuid nad on vajalikud lahendada. Ses mõttes oli huvitav jälgida, kui kaugemale neis küsimustes on jõutud teistes põhjamaades. Ka isiklik tutvumine kolleegadega teistes maades tuleb kasuks teaduslikule uurimistööle, kuna üksikute riikide arhiivide vahelised suhted on süvenenud. Järgmine Põhjamaade arhivaaride päev on kavatsuste kohaselt Oslos mõne aasta pärast, ühenduses 7. Põhjamaade ajaloolaste päevaga.

O. Liiv.

Nachgelassene Schriften von dr. phil. h. c. Nicolaus Busch, Stadtbibliothekar zu Riga. Im Auftrage der Stadt Riga herausgegeben durch Prof. L. Arbusow. Riga, 1934. XXV + 108 lk.

Käesoleva raamatuga alustab Riia linnavalitsus surnud N. Buschi järelejäänud tööde avaldamist. Vaatluse all olev vihik, mille on toimetanud prof. L. Arbusow i vilunud käsi, sisaldab asiteks Buschi kirjutiste, ettekannete jne. loendi (lk. VI—XX), mis koosneb 193 numbrist.

Teiseks on vihus ilmutatud N. Buschi uurimus — Geschichte und Verfassung des Bistums Ösel bis zur Mitte des vierzehnten Jahrhunderts. Teil I: Geschichte des Bistums bis 1337. See on valminud autoril aastaid 40 tagasi, üliõpilaspõlves auhinnatööna ja premeeritud sellisena Tartu ülikooli ajaloo-filoloogia teaduskonna poolt 1893. a. kuldaurahaga. Hiljemini on autor täiendanud seda oma nooruspõlves valminud uurimust ainult pisiasjus. Seepärast võiks

arvata, et töö ilmutamine nüüd, neli aastakümnet hiljemini, on ülearune, sest kas pole töö mitte vananenud. Kähtlemata töö on mõnes suhtes vananenud, samuti on rida neid küsimusi, mida autor omas uurimuses vaatleb, leidnud vahepeal trükisõnalist käsitlemist juba teiste uurijate poolt. Siiski puudus meil seni selline terviklik käsitlus uurimuse kujul Saare-Lääne piiskopkonna kohta, nagu seda on N. Buschi käesolev töö. Seepärast on töö trükkimine igati teretulnud.

Peatudes lühidalt töö sisulisel küljel, olgu tähendatud, et autori käsitluses langeb peaarõhk piiskopkonna sündmustikulise ajaloo vaatlemisele, kusjuures aines on peatükistatud piiskoppide järgi. Seetõttu on mõistetav töö lõpetamine a. 1337, s. o. piisk. Jakob I surma-aastaga. Piiskopkonna kujunemist ja arengut jälgides, juhib autor erilist tähelepanu piiskoppide ja Ordu vahelistele suhetele ja piiskopkonna osale Vana-Liivimaa üldises poliitilises elus. Hoopis vähema tähelepanu osaliseks saavad eestlased. Ainult saarlaste korduvatele vabanemiskatsetele annab autor pisut rohkem ruumi. Seejuures on ta seisukohad mõnevõrra erinevad seni kirjanduses saarlaste vastuhakkude kohta valitsenud arvamustest. Saarlaste esimene katse sakslasist vabaneda lõppes teatavasti 1241. a. kokkuleppega saarlaste ja Ordu vahel. Seni arvati, et see saarlaste esimene mäss vallandus varsti peale orduvägede ränka kaotust 1236. a. Saule juures. Nimelt on uurijad arvanud, et ühes 1260. a. üriku, mis nüüd Buschi töö lisas avaldatakse esmakordselt trükis, leiduv teade 4 aastat kestnud saarlaste mässust käib just saarlaste esimese, 1241. a. lõppenud vastuhaku kohta. B-i arvates aga käivad selle üriku teated ühe teise saarlaste mässu kohta XIII saj. keskel, mille kohta meil seni oli kaudseid teateid saarlaste ja Ordu vahelisest kokkuleppest a. 1255. Saarlaste esimese vastuhaku algust B. ei ühenda Saule kaotusega, vaid ta näikse arvavat, et see mäss vallandus alles märksa hiljemini. Vististi on autor rajanud oma arvamuse sellele, et veel a. 1238 korraldati ühes Ordu ja piisk. Heinrichi vahelises kokkuleppes valdusvahetordi Muhus. Kuid see seik ei tarvitse veel sugugi eitada saarlaste mässulisust samal ajal. Pealegi leidub 1260. a. üriku sisulisi asjaolusid, mis näitavad, et seal nimetatud 4 aastat kestnud saarlaste mäss pidi toimuma enne a. 1241. Üriku os nimelt öeldud järgmist: „ . . . quod cives et commune Rigenses post suam (!) primam conversionem, antequam apostarent et ab ecclesie recederent unitate, hanc possessionem in insula Osiliensi habuerunt et quilibet incola eiusdem insule, habens uncum, nomine census solvebat artegum argenti, et quod ante dictum tempus apostaste nihil aliud solvebant census nomine seu prestabant. Item quod incole predictae insule apostantes et ab ecclesie Romane obedientia recedentes per quatuor annos ecclesie Romane inobedientes fuerunt . . . ; et quod postquam incole predictae insule ad fidem catholicam sunt conversi, . . . , nullum tamen censum percipit (piiskop) in pecunia numerata.“ Nagu siit näeme, järgnes see 4-aastane mäss saarlaste esimesele ristimisele, oli seega saarlaste esimene mäss. Samuti näitab see, et saarlased enne seda 4-aast. mässu maksid hinnust rahas ja peale seda enam mitte, sellele, et mäss toimus enne a. 1241. Sest 1241. a. saarlaste ja Ordu vahel sõlmitud rahuleppes määrati hinnusena kindlaks $\frac{1}{2}$ puuda rukist igalt adramaalt ja ei ühtki andamit rahas.

Käesoleva raamatu väärtust tõstab märksa käsitlusele liidetud ürikuline lisa, kus peale juba mainitud 1260. a. üriku ilmutatakse esmakordselt trükis veel rida teisi ürikuid ja antakse reast juba varemini trükis ilmu- nuist parandatud uustrükkid. Töö väljaandja, prof. Arbusov, on autori poolt koostatud ürikulist lisa omalt poolt tublisti täiendanud, kasustades seejuures just oma töötulemusi Vatikani arhiivis. **E. Blumfeldt.**

Vastutav toimetaja: **H. Kruus.** Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**

O. ü. K. Mattieseni trükkimiseks, Tartu, 1936.

Tellige

„Ajaloolist Ajakirja“

1936. aastaks!

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub kõigi eesti ajaloo-trüürijate kaastegevusel; maksab aastas ainult 2 kr. 40 senti.

Raamatu-aasta tõttu tekkinud tööummistuse tagajärjel ilmub käesolev number hilinemisega.

Järgmine number ilmub kahe nädala pärast.

Toimetaja.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), V. Ernits, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, dots. A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, dots. L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, dr. O. Liiv, L. Loone (Rebane), N. Loone (Treumuth), L. Mark, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve†, A. Oinas, prof. H. Oldekop†, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, R. Rosén (Soome), M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), E. Tender, prof. P. Treiberg, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling† (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen† (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, 1/2 lehekülje — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924.—1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1934. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.